3

ई/४५१

त्रैमासिक

भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे

वर्ष ६३, अंक १, शक १९०६

Quarterly

of the

Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala, Pune

Vol. 63, No. 1, July 1984

भारत इतिहास संशोधक मंडळाच्या त्रैमासिकाचे प्रकाशन नोव्हेंबर १९२० सालापासून सुरू झाले. त्रैमासिक मुख्यत्वेकरून भारताच्या इतिहासासंबंधी निरनिराळ्या भाषांतील मूळ, अस्सल ऐतिहासिक साधने उजेडात आणते. तसेच या इतिहासाच्या विविध अंगांचा अभ्यास करणारे संशोधन लेख प्रकाशित करते.

The Quarterly of the Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala was started in November 1920. Since then the Quarterly has been publishing mainly original source-material available in different languages, and also research articles relating to various aspects of Indian history and culture.

त्रैमासिक

भारत इतिहास संशोधक मंडळ, पुणे

वर्ष ६३, अंक १, शक १९०६

Quarterly

of the

Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala, Pune

Vol. 63, No. 1, July 1984

ऋणनिर्देश : महाराष्ट्र साहित्य संस्कृति मंडळाकडून या अंकासाठी त्याच्या नियमानुसार अनुदान मिळाले आहे.

वार्षिक वर्गणी – रुपये दहा

* * *

* * *

प्रकाशक : म. श्री. माटे, चिटणीस, भा. इ. सं. मंडळ, १३२१ सदाशिव पेठ, पुणे ४११ ०३०

मुद्रक : य. गो. जोशी, आनंद मुद्रणालय, १५२३ सदाशिव पेठ, पुणे ४११ ०३०.

अनुक्रमणिका

नकाशा

A Map of Nargund and Ramdurg Principalities (with article by K. N. Chitnis) (opp. page 76)

भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक ६३ : १, जुलै १९८४

मोहेंजोदडो संस्कृतीच्या संदर्भात वैदिक वाङ्मयातील शवाधानांसंबंधीचे उल्लेख

कु. टो. जैतली
पुणे

मोहेंजोदडो, हडप्पा, लोथल, रंगपूर, कालीवंगा, रोपड येथील उत्खननातून सापडलेल्या सामग्रीचे परीक्षण केल्यानंतर ही सर्व स्थळे एकाच संस्कृतीची आहेत, असे निश्चित मत करता येते. ह्यावर पुरातत्त्वज्ञांनी पुष्कळ लिहिले आहे, परंतु एका विषयाकडे त्यांचे विशेष लक्ष गेलेले दिसत नाही, आणि तो विषय म्हणजे मृत देह पुरण्याच्या जागा, कबरी किंवा शवाधाने.

आज निरनिराळ्या देशात जी उत्खनने झाली आहेत, त्यात अनेक ठिकाणी शवाधाने मिळाली आहेत, आणि त्यात जी हत्यारे, मातीची भांडी इत्यादी सामग्री सापडली आहे, त्यावरून त्यांचे परीक्षण करून त्या त्या शवाधानांचा काळ ठरविला जाऊ शकतो.

येथे एका गोष्टीचा उल्लेख करावयास हवा. अनेकदा पुरातत्त्वज्ञ वर्तमानकालीन राष्ट्रांचे नकाशे समोर ठेऊन त्यांचा विषय प्रतिपादन करीत असतात. जसे– " आर्यांनी सिन्ध, पंजाबच्या मूळ निवासी लोकांवर आक्रमण केले " इत्यादी स्वरूपाचे प्रतिपादन. परंतु हा दृष्टिकोन चुकीचा असून हे सगळे हेत्वाभास आहेत. दुसरी गोष्ट अशी की, पाश्चिमात्य विद्वानांची विषय प्रतिपादनाची पद्धत वेगळी आहे. एकमेकांतील भेद पाहाणे ही युरोपीय विद्वानांची खास चिकित्सा पद्धत. त्यामुळे आर्य, असुर, द्रविड आदि भेद करून ते विषय प्रतिपादन करतात. परंतु वैदिक आणि पौराणिक वाङ्मयांत हे सगळे एकच होते असे स्पष्ट उल्लेख आहेत. जसे " देवाश्च असुराश्च उभये प्राजापत्या " म्हणजे देव आणि असुर हे दोघेही प्रजापतीची अपत्ये होत.

पौराणिक वाङ्मयांत– " वैवस्वत मनु पूर्वजन्मात द्रविडेश्वर होता " असा स्पष्ट उल्लेख आहे. जसे–

एकदा कृत मालायां कुर्वतो जलतर्पणम् ।
तस्याञ्जल्युदके काचिच्छफर्येकाऽभिपद्यत ॥ १२ ॥
सत्यव्रतोऽञ्जलिगतां सह तो येन भारत ।
उत्ससर्ज नदीतोये शफरीं द्रविडेश्वरः ॥ १३ ॥

(श्रीमद्भागवत स्कं. ८ अ. २४)

म्हणजे, कृतमाला नदीवर जलतर्पण करताना **द्रविडेश्वर** सत्यव्रताच्या अंजलीत एक लहान मासा आला आणि त्याने तो परत नदीत टाकला.

पुनश्च—

" योऽसौ सत्यव्रतो नाम राजर्षिर्द्रविडेश्वरः ।
स वै विवस्वतः पुत्रो मनुरासीदितिश्रुतम् ॥ २-३ ॥
(भागवत. स्कं. ९, अ. १)

अर्थात् – जो द्रविडेश्वर सत्यव्रत होता, तो दुसऱ्या जन्मात वैवस्वत मनु झाला.

ह्या वैवस्वत मनूचा मूळ प्रदेश उत्तरकुरू म्हणजे सध्याचा ' इराक ', जेथे जलप्रलय झाला आणि मत्स्यावतार झाला. ब्रह्मपुराणात म्हटले आहे,

" मत्स्यरूपश्च गोविंदः कुरुष्वास्ते सनातनः ॥" (१८।५९।५९)

भागवत पुराणात उत्तरकुरूला रम्यक-वर्ष म्हटले आहे–

" रम्यकेच भगवतः प्रियतमं मात्स्यं अवताररूपं
तद्वर्ष-पुरुषस्य मनोः प्राक् प्रदर्शितम् ॥ " (भाग. ५।१८।२४) असो.

मुद्दा एवढाच की, मोहेंजोदडो, हडप्पा संस्कृती आणि त्यांचा काळ यांचा विचार करताना तत्कालीन मानवी भूगोल समोर ठेवला पाहिजे.

त्यावेळी गुजरात, सिन्ध, राजस्थान आणि पंजाबपासून मेसोपोटामिया, ईजिप्त आणि भूमध्य समुद्रापर्यंत एकाच वैदिक आर्य संस्कृतीचे लोक होते असे, त्या वेळच्या स्मशानांचा अभ्यास करताना आढळते. त्या वेळच्या ह्या भूखंडांत जेवढी शवाधाने सापडली आहेत त्यांचे तीन प्रकार करता येतील :

१. आयत कोणाकार

२. अंडाकार गोल, आणि

३. पेल्यासारखी गोल व खोल. ह्या संबंधात अधिकारी विद्वानांचे मत असे आहे की, अशा तीन प्रकारच्या शवाधानांचा काळ ठरविणे कठीण आहे. (सिंधु सभ्यता पृ. २१९) परंतु, जेव्हा मी ह्यावर विचार केला, तेव्हा मला शतपथ ब्राह्मणाची आठवण झाली. तेथे ह्या तीनही प्रकारच्या शवाधानांचे वर्णन आहे. जसे–

" देवाश्च असुराश्च उभये प्राजापत्याः । ते देवा असुरान् सपत्नान् भ्रातृव्यान् दिग्भ्यः अनुदन्त । ते अदिक्काः पराभवन् । तस्माद् याः दैव्याः प्रजाः **चतुःस्रक्तीनि** ताः श्मशानानि कुर्वते । अथ याः आसुर्यः प्राच्याः त्वद् ये त्वद् **परिमंडलानि** ॥ "

(शत. १३/८/१/पू.)

म्हणजे – प्रजापतीची लेकरे देव आणि असुर ह्या दोघांमध्ये कलह झाला. देवांनी असुरांना सीमेपार हाकलून दिले. त्यामुळे असुर पराभूत होऊन दिशारहित झाले. ह्या कारणामुळे देव स्वतःचे श्मशान चौकोनी करतात, (कोन = दिशा). आणि असुर परिमंडल म्हणजे गोल (दिशारहित) करतात.

पुढे म्हटले आहे की,

"**अन्तर्धायोहि एके निवपन्ति** । × × × । तस्माद् या दैव्याः प्रजाः **अन्तर्नंहितानिताः श्मशानानि कुर्वते** । अथ याः आसुर्यः प्राच्याः त्वद् ये त्वद् **चम्वां** त्वद् ॥ "

म्हणजे – काही लोक शवाधान खोल करतात. परंतु, देव जास्त खोल करीत नाहीत. प्राच्य असुर पेल्यासारखे गोल शवाधान करतात. (चमु = पेला).

प्राचीन इजिप्तमध्ये अविदोस प्रदेशात जर, अहा, नरभर ह्या राजे लोकांची शवाधाने आयताकार चौकोनी आढळली आहेत. (चाईल्ड, पृ. १०४). तेथे जर्जी लोकांची शवाधाने प्रायः लांब आणि कोणाकार मिळाली आहेत. (चाईल्ड, पृ. ८३-८४). नील नदीच्या काठी मदी नावाच्या वसाहतीमध्ये गोल अंडाकार शवाधाने मिळाली आहेत. (चाईल्ड, पृ. ९३). मेसोपोटामियात सुसान्याच्या जवळ तेल अली अबदमध्ये कोणाकार किंवा पेल्याच्या आकाराच्या गोल कबरी सापडल्या आहेत. (चाईल्ड, पृ. १८०). भारतात पण हडप्पा, कालीवंगा आणि रोपड आदी स्थळांत चौकोनी आणि गोल आकाराची शवाधाने सापडली आहेत. (सिं. स. पृ. २१९, गॉर्डन पृ. १९६).

अथर्व वेदात चार प्रकारच्या शवसंस्कारांचा उल्लेख आहे—

" ये निखाता, ये परोप्ता, ये दग्धा, ये चोद्धिताः ।
सर्वान् तान् अग्ने आहव पितॄन् हविषे अत्तवे ॥ " (१८।२।२।३४)

अर्थात् – जे पृथ्वीचे आत आहेत, जे बाहेर टाकून दिले आहेत, ज्यांचें अग्निसंस्कार झाले आहेत, आणि जे पृथ्वीतून बाहेर काढले आहेत, हे अग्ने ! त्या सर्व पितरांना हवि खायला आण.

अथर्व वेदात कबरींचा पण स्पष्ट उल्लेख आहे—

" उपसर्प मातरं भूमिं एतां उरुव्यचसं पृथिवीं सुवेशाम् । ऊर्णम्रदा पृथिवी दक्षिणावतः एषात्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥ " (अथर्व. १८।३।३।४९).

म्हणजे – हे प्रेता ! तू भूमिमातेच्या जवळ ये. हे विशाल आणि सुखकर आहे. याची माती ऊर्णसारखी मऊ आहे. दक्षिणावती आहे. पुढे जायला तुला ते सुखकर होवो.

अशा प्रकारच्या आणखी ऋचा आहेत. शतपथात वर्णन आहे की—

" अथ अनग्निचितः एतदेव भूमिजोषणं समानं ।
कर्म यद् अन्यद् अग्निकर्मणः कुर्यात् अहिताग्नेः ॥ " (शत. १३।८।४।११)

म्हणजे – जो अग्निहोत्री नाही त्याचे भूमीत दफनकर्म केले पाहिजे, आणि जो अग्निहोत्री आहे त्याचे अग्निसंस्कार केले पाहिजेत.

रथात शव नेणे

वैदिक काळात शवाला रथात ठेवून स्मशानात नेत असत. अथर्ववेदात त्याचा उल्लेख आहे—

" इदं पूर्वं अपरं नियानं (रथः) येनाते पूर्वे पितरः परेताः।
पुरोगवा ये अभिशाची अस्य ते वहन्ति सुकृतामुलोकम् ॥ "
(अथर्व. १८।४।४।४४)

अर्थात्–हा नियान म्हणजे रथ अगोदरचे आणि सध्याचे प्रेत शरीर घेऊन जातो, याच्या पुढे दोन बैल आहेत. ते तुम्हाला सुखपूर्वक घेऊन जातात.

उर, सूसा आणि खफाजे प्रदेशांत उत्खननातून मिळालेल्या कबरींच्या भिंतीवर शवरथांची चित्रे मिळाली आहेत (चाईल्ड, पृ. १८६ व फोटो प्लेट २४)

सर्व शवाधानांतून खाद्य–पेय पदार्थांसाठी मातीची भांडी मिळाली आहेत. ह्याविषयी शतपथात वर्णन आहे—

" अन्नाद्यं एव अस्मा एतत्पुरस्तात्प्रत्यग् दधाति ।
यद्जीवेभ्यो हितं तत् पितृभ्यः ॥ " (शत. १३।८।१।९)

अर्थात्–प्रेताचे जवळ अन्न आदी पदार्थ ठेवले जातात. जे जीवितासाठी हितकर आहे, तें प्रेतासाठी पण आहे.

शवाधानात शवाचे मस्तक सामान्यतः उत्तर दिशेला आणि पाय दक्षिण दिशेला असतात. ह्या विषयी शतपथात उल्लेख आहे.

" उत्तरतो वर्षीयः । प्रजा वा उत्तराः ।
प्रजामेव तद् वर्षीयसी करोति ॥ " (शत. १३।८।१।१९)

अर्थात्–शवाधान उत्तर दिशेला रुंद केले पाहिजे. कारण प्रेताचे नंतर त्याची प्रजा (= संतति) उत्तर (= पुढे)-त्यामुळे प्रजा वृद्धि पावते.

परंतु काही पुरातत्त्वज्ञांच्या मते – ज्यांनी वैदिक वाङ्मयाचा अभ्यास केला नाही– प्रेताचे जवळ पात्र ठेवण्यासाठीच केवळ शिरोभागाला शवाधाने रुंद केलेली असत. (सिं. स. पृ. २१४) असो.

हडप्पामधील शवाधानात कच्च्या विटांचा चबूतरा बांधून त्यावर शव ठेवून विटांनी तो आच्छादित केला आहे. ह्या संबंधात शतपथात म्हटले आहे—

" अथ त्रयोदश पादमात्राः इष्टिकाः अलक्षणाः कृता भवन्ति। या एव अमू अग्नौ इ इष्टिकाः ता एता यजुषा उपदधाति ॥ " (शत. १३।८।३।६)

म्हणजे–यजुष् मंत्रांने जसे अग्नि वेदिकेसाठी, तसे शवाधानात विना चिन्हांची एक–एक पाऊल लांबीची, अशा तेरा विटा ठेवाव्यात.

शव वेदिकेच्या भोवती एक किंवा दोन विटांची परिधी मिळाली आहे. (सिं. स. पृ. २१४) त्यासंबंधी शतपथात म्हटले आहे.

" अथ एनत् परिश्रद्भिः परिश्रयति ॥ (शत. १३।८।२।२)

शवाच्या वक्षस्थळावर उंच ठेवलेली एक वीट मिळाली आहे (सिं. स. पृ. २२२). त्या संबंधात शतपथकार म्हणतात :

" तासां एकां मध्ये प्राचीं उपदधाति। स आत्मा ॥ " (शत. १३।८।३।९)

म्हणजे – त्यात एक वीट मध्यभागी पूर्वेला ठेवतात. तो आत्मा आहे.

अशा प्रकाराने ह्या संपूर्ण भू भागांत मिळालेल्या शवाधानांच्या प्रत्येक अंगाचे शतपथात स्पष्टीकरण सापडते. परंतु अधिकारी पुरातत्त्वज्ञ विद्वानांनी ह्या विषयाकडे पुरेसे लक्ष दिलेले नाही. असो.

हडप्पामध्ये सत्तावन्न शवाधाने मिळाली आहेत. परंतु, मोहेंजोदडोमध्ये एकही शवाधान मिळाले नाही. मार्शल यांच्या मते त्या वेळी मोहेंजोदडोमध्ये शवदहन संस्कार सर्वसाधारणपणे सर्वत्र होत असावेत. (सिं. स. पृ. २१३)

माझ्या विचाराप्रमाणे वर उल्लेखिलेल्या शतपथाच्या आधारावरून (शत. १३।८।४।११) असे वाटते की त्या वेळी तेथे सर्वजण अग्निहोत्री असले पाहिजेत व त्यांच्या शवांना अग्निसंस्कार होत असावेत. परंतु एक विशेष म्हणजे, खड्डयांत अस्थि–कलश मिळाले आहेत. ह्या संबंधात काही पुरातत्त्वज्ञांचे मत असे आहे की, पाणी स्वच्छ करण्यासाठी असे अस्थि–कलश वापरीत असावेत. (सिं. स. पृ. २१३) परंतु, वैदिक वाङ्मयाचा परिचय नसल्यानेच अशा प्रकाराची भलती अनुमाने होऊ शकतात. कारण, शतपथात पृथ्वीच्या आत अस्थि–कलश ठेवण्यासंबंधी स्पष्ट उल्लेख आहेत.

" अथ एनं निवपति । इयं पृथिवी प्रतिष्ठा ।
अस्यां एव एनं एतत् प्रतिष्ठापयति " ॥ (शत. १३।८।३।२)

म्हणजे–अस्थिपात्र पृथ्वीच्या आत ठेवले पाहिजे. ही पृथ्वी त्याची प्रतिष्ठा आहे. त्यामुळे हे अस्थिपात्र पृथ्वीच्या आत ठेवतात.

अथर्ववेदात पण अशा प्रकारचे वर्णन आहे–

" इदं कसांबु चयनेन चितं तत्सजाता अवपश्यत इतः ॥ मर्त्योऽयं अमृतत्वमेति, तस्मै गृहान्कुरूत यावत् सबंधुः ॥ (अथर्व. १८।४।४।३७)

अर्थात् – हे बांधवांनो ह्या प्रेताची चयन केलेली हाडे पाहा, ह्यावर घर बांधा, आता हा प्राणी अमृतलोकात जाईल.

ह्या विस्तृत वर्णनाने हे स्पष्ट करावयाचे आहे की भारताच्या पश्चिम आणि वायव्य सीमेपासून प्राचीन मेसोपोटामिया, ईजिप्त आणि भूमध्य समुद्रापर्यंत शवाधान संस्कार शतपथ आणि अथर्ववेदातील वर्णनाप्रमाणे सर्वत्र सारखे होते. ह्यात काडीमात्र संशय नाही.

शवाधानात कुत्रा :

आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट ही की, रोपड यथील उत्खननात एका शिवाधानात मानवाच्या अवशेषाखाली कुत्र्याचे अवशेष सापडले आहेत. (सिं. स.–पृ. २१७) अशा प्रकारची शवाधाने प्राचीन ईजिप्त आणि मेसोपोटामियात पुष्कळ मळाली आहेत (चाईल्ड पृ. ७०, १५१) ह्या विषयी अधिकारी पुरातत्त्वज्ञ फक्त

एवढेच सांगून मोकळे होतात की, कुत्रा त्याच्या मालकाचा लाडका पाळीव प्राणी असावा, त्यामुळे, त्याचे मालकासह दफन केले गेले असेल.

परंतु, वस्तुस्थिती वेगळी आहे. ज्याने वैदिक वाङ्मय आणि वर उल्लेखिलेल्या शवाधानांच्या संस्कृतीचा तुलनात्मक अभ्यास केला असेल, तो सांगू शकेल की, कुत्रा हा यम लोकाचा द्वारपाल आहे, त्यामुळे ह्याचे मानवासह दफन केले आहे. आजतागायत सर्वसाधारण हिंदू श्राद्धक्रियेत

" द्वौ श्वानौ श्याम-शबलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ ।
ताभ्यां बलिं प्रदास्यामि स्यातां मे ता वहिरूकौ " ॥

हा श्लोक उच्चारून एक पिंड कुत्र्यासाठी देतात. ऋग्वेद (१०।१४।११), अथर्ववेदात (१८।२।२।१२) पण अशा प्रकारची ऋचा आहे–

" यौ ते श्वानौ यमरक्षितारौ चतुरक्षौ पथिपदी नृचक्षसा ।
ताभ्यां राजन् ! परिधेह्येनं स्वस्त्यस्मा अनमीवंच धेहि ॥ "

अर्थात्– हे राजन् (पितृस्वामिन्) यमपुरीची रक्षा करणारे ज्यांचे चार नेत्र आहेत, जे पितृलोकाच्या मार्गात बसले आहेत, जे मानवाचे सर्व प्रकारचे कर्म पाहतात, ते तुमचे दोन कुत्रे प्रेताच्या रक्षणासाठी द्या, आणि ह्या प्रेताला लोकांत राहायला बाधारहित स्थान द्या.

पारशी लोकांत पण स्मशान–विहिरीत प्रेत जाईपर्यंत त्याच्या समोर नेहमीचा कुत्रा आणून उभा करतात. त्यास " सग दीद " म्हणतात. (Persia-past and present pp. 338–9).

प्राचीन ग्रीक संस्कृतीमध्ये पण अशा प्रकारची समजूत होती की, कुत्रा यमलोकाचा द्वारपाल आहे. असो.

मोहेंजोदडो मध्ये सापडलेल्या मुद्रांत दोन मुद्रा महत्त्वाच्या आहेत. एका मुद्रेत (मार्शल–पृ. ३८२) तीन ग्रीवेचा पशु आहे. मुद्रेवर " |||||| Ψ " अशा प्रकाराचा लेख आहे. त्याचे मी " ससक " असे वाचन करतो. ही स्पष्टच पार्शी लोकांच्या ' सग दीद ' संबंधी मुद्रा आहे. दुसऱ्या मुद्रेत (मार्शल–पृ. ३८३) अनेक ग्रीवेचा सर्प आहे. ह्या दोन्ही मुद्रा यमलोकाच्या द्वारपालांच्या आहेत. असो.

चांदीची नाव :

प्राचीन ईजिप्त आणि मेसोपोटामियाच्या पुष्कळ शवाधानात चांदीच्या किंवा साध्या नौका सापडल्या आहेत. (चाईल्ड, पृ. १९०, आणि फोटो प्लेट–२४.) ह्या संबंधात अधिकारी पुरातत्त्वज्ञ विद्वानांनी काहीच खुलासा केला नाही. परंतु, आर्य संस्कृतीत गोदान, शय्यादान आदींच्या प्रभावाने जीवात्मा एका नौकेत बसून सुखपूर्वक वैतरणा नदी ओलांडून स्वर्गात जातो, अशा प्रकारची समजूत आहे. हीराकोनपोलिसमध्ये फेराओ शासन कालातील एका शवाधानाच्या भितीवर वैतरणाचे

चित्र मिळाले आहे. (चाईल्ड पृ. १०१) हे युद्धाचे चित्र आहे असा श्री व्ही. गार्डन चाईल्ड यांचा अभिप्राय आहे. परंतु, चित्रात असलेली नावे सिंह आणि शस्त्रधारी हे सगळे आर्य संस्कृतीप्रमाणे वैतरणा नदीचीच आठवण करून देतात.

वर मी लिहिले आहे की गुजरात, सिन्ध राजस्थान आणि पंजाबपासून प्राचीन ईजिप्त, मेसोपोटामिया आणि भूमध्य समुद्रापर्यंत, किरकोळ प्रान्तभेद सोडले तर एकाच आर्य वैदिक संस्कृतीचे लोक राहत होते. ह्या संबंधी काही दाखले वर दिले आहेत. शिवाय, आणखी एक प्रमाण देता येईल.

प्राचीन ईजिप्तची पिरामिड, म्हणजे शवाधाने, प्रसिद्ध आहेत. त्यामुळे येथे त्यांचे वर्णन करण्याची जरूर नाही. परतु वैदिक वाङ्मयात ह्यासंबंधी काही माहिती आली आहे का ? फक्त येवढ्यापुरता खुलासा मी येथे करू इच्छितो.

शतपथात मृताच्या स्मारकासाठी दोन प्रकार वर्णिले आहेत.

" गृहान् वा प्रज्ञानं वा " (शत. १३।८।१।१)

अर्थात्- घरासारखी समाधी (पिरामिड, चैत्य, लेणे इ.) करणे किंवा छत्री, चबूतरा, स्तूप करणे.

गृह- समाधीचा खुलासा करताना तेथे म्हटले आहे की-

" गुहा सदवतापि स्यात् ॥ ११ ॥ चित्रं पश्चात्स्यात् । प्रजा वै चित्रम् । चित्रं हास्य प्रजा भवति ॥ १२ ॥ यदि चित्रं न स्यात् आपः पश्चाद् उत्तरे वा स्युः । आप एव हि चित्रम् । चित्रं ह एवास्य प्रजा भवति ॥ १३ ॥ "

म्हणजे- शवासाठी गुहा सुखकर आणि चित्रांनी सज्ज असली पाहिजे. किंवा नदीच्या काठावर असली पाहिजे. त्यामुळे संतान चित्रासारखे होतात (वृद्धि पावतात)

हे वर्णन पिरामिडच्या रचनेशी तंतोतंत जुळते. बाबीलोनियाच्या प्रदेशात एक शवाधान कालव्याच्या जवळ पण मिळाले आहे (चाईल्ड, पृ. १८८)

अथर्ववेदात पण मृत व्यक्तीच्या आठवणीसाठी गृह बनविण्याचा उल्लेख आहे.

" यथा यमाय हर्म्यं अवपन् पंचमानवाः ॥
एवं वपामि हर्म्यं यथा मे भूरयोऽसता ॥ " (अथर्व. १८।४।४।५५)

अर्थात्- जसे पंचमानवाने यमाकरिता हर्म्य बनविले होते, तसे, मी त्या प्राण्यासाठी हर्म्य निर्माण करतो, ज्यामुळे माझ्या बंधु-बांधवांची वृद्धि होवो.

पिरामिडमधील शव (ममी) सहस्रो वर्षे सुरक्षित आहेत. त्यासाठी मसाले, औषधे इ. ची माहिती त्या लोकांना असणारच. परंतु, वैदिक वाङ्मयातही त्याचे वर्णन आहे. आश्वलायन श्रौत सूत्रात लिहिले आहे :

" प्रेतालंकारान् कुर्वन्ति । केश-श्मश्रु-लोम-नखानि वापयन्ति । नलदेन अनुलिंपन्ति । नलदमालां प्रतिमुञ्चन्ति । तिष्पूरिषं कृत्वा पृषद् आज्यं पूरयन्ति ॥ (६।१०।१)

म्हणजे- केश-श्मश्रु-लोम-नखे काढून, आंत्रभागात राहिलेला मल काढून,

तूप–लोणी भरून नलद ओषधीने शवावर लेप करावा.

शेवटी, थोडक्यात एका गोष्टीचे स्पष्टीकरण करून हा विषय संपवितो. मोहेंजोदडो आणि हडप्पा इत्यादी ठिकाणच्या लिपि आणि भाषेचा पन्नास वर्षांहून जास्त काळ मी सतत अभ्यास करीत आलो आहे. सुमारे चारशे मुद्रांचे सार्थ वाचन केले आहे. त्यांत न्नन्न, प्पओ, व्वअ, स्सक अशी समानरूप द्वित्व व्यंजने मला पुष्कळ आढळली आहेत. नंतर श्री स्टेन कोनो यांचे " शक स्टडी " हे पुस्तक मी वाचले. तेथे पण अश्शोक, ग्गंगा, त्तिमिर, मुद्दित असे शब्द आढळले. तेव्हा छात्रावस्थेत कंठस्थ केलेले माध्यंदिनी शुक्ल यजुस्चे मंत्र स्मरण होऊ लागले. कारण, तेथे पण व्वसिह, सप्प्त, धन्न्वा अशी समान द्वित्व व्यंजने आढळतात. अशा प्रकाराने त्या वेळची लिपि आणि भाषेचा अभ्यास करताना मोहेंजोदडो आदीची पैशाची प्राकृतभाषा (म्हणजे– शक भाषा) होती, असे माझे मत झाले आहे. शिवाय शवाधान संस्कृति आणि वैदिक वाङ्मय यांच्या तुलनात्मक अभ्यासाने मी निश्चितपणे सांगू शकतो की ह्या संस्कृतीचा, शतपथ, अथर्ववेद तसेच शुक्ल यजुस् यांच्याशी जवळचा संबंध आहे. लोकमान्य श्री बाळ गंगाधर टिळक यांनी '**ओरायन**' मध्ये आणि श्री शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनी '**भारतीय ज्योतिष**' मध्ये कृत्तिका वसंत संपातचा गणिताने येणारा शतपथचा काळ कमीत कमी तीन सहस्र वर्षे ख्रिस्तपूर्व असा ठरविला आहे. एक विशेष गोष्ट ही की, शतपथात " पारीक्षितो जनमेजयः " अशा प्रकाराने महाभारतकालीन व्यक्तींचे उल्लेख येतात. परंतु, मोहेंजोदडो आणि हडप्पा येथील मुद्रांचे वाचन करताना मला महाभारत कालीन व्यक्तींचा उल्लेख आढळला नाही. तथापि, मघवा, त्वाष्ट्र, पूषा, भग, वरूण आदी वैदिक कालीन दैवते आणि सुश्रव, वरशिख, भेदनृप आदी लोकांची नावे मिळाली आहेत. त्यामुळे मोहेंजोदडो, आणि हडप्पा आदी संस्कृतींचा काल शतपथाहून अगोदर म्हणजे– ख्रि. पू. तीन हजार वर्षांहून अगोदर, असे निश्चयाने म्हणता येते.

■ ■

References to burial places in Vedic literature

Summary

A number of ancient burial places have been excavated at different places in a region extending from north–western India upto and including West Asia. From their shapes, the way the dead bodies were buried therein, and other contents etc., the entire region appears to have been inhabited by a people having a common culture.

There are a number of descriptions and other references

in Vedic literature to different types of burial places, which apply fittingly to the ones now excavated. A researcher, therefore, cannot afford to ignore them, while studying the burial places and the ancient culture of the people of this region.

संदर्भ

(१) ऋग्वेद – संहिता
(२) यजुर्वेद – संहिता
(३) अथर्ववेद – संहिता
(४) शतपथ – ब्राह्मण
(५) आश्वलायनश्रौतसूत्र
(६) किरणकुमार थपल्याल आणि संकटा प्रसाद शुक्ल, सिंधु सभ्यता, लखनऊ : उत्तरप्रदेश हिंदी ग्रंथ अकादमी, १९७६.
(७) राधाकृष्ण चौधरी, प्राचीनतम प्राच्यसभ्यतापर नया प्रकाश, पटना : बिहार हिंदी ग्रंथ अकादमी, १९७० (मूळ लेखक व्ही. गार्डन चाईल्ड, न्यू लाईट ऑन द मोस्ट एन्सियंट ईस्ट)
(८) वीरेन्द्रकुमार सिन्हा, भारतीय संस्कृती की प्रागैतिहासिक पृष्ठभूमी, पटना : बिहार हिंदी ग्रंथ अकादमी संमेलन भवन, १९७० (मूळ लेखक : डी. एच. गॉर्डन, प्री हिस्टॉरिक बॅक ग्राऊंड ऑफ इंडियन कल्चर)
(९) ए. व्ही. विलियम्स जॅक्सन, पर्सिया, पास्ट अँड प्रेजेंट, न्यू यॉर्क, १९०४.

■ ■ ■

भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक ६३ : १, जुलै १९८४

आद्य गणिती श्रीधराचार्य

गो. प्र. जोशी
गुलबर्गा

श्रीधराची त्रिशतिका— द्वितीय आर्यभट्टाच्या महासिद्धांत या गणित ग्रंथातून उपयुक्त प्रकरणे निवडून व आणखी काही उपयुक्त प्रकरणे जोडून भास्कराचार्यांनी लीलावती हा सिद्धांत शिरोमणीचा पहिला भाग लिहिला : "भास्कराचार्येण श्रीधर रचित त्रिशतिकापद्धतेर्द्वितीय आर्यभट्ट विरचित महासिद्धांतोक्त पद्धतेश्च समन्वयं कृत्वा पाटीगणितस्य सिद्धांत शिरोमणौ प्रथम एवाध्याये संग्रहेविहितः ।" (लीलावती ग्रंथ परिचयः पृ. ३ आनंदाश्रम प्रत) असे असता सूर्यदाय नावाच्या लीलावतीचा टीकाकार "भास्कराचार्येण अस्य (श्रीधरस्य) अनेके प्रकाराः तत् तस्करवत् अपहृताः" असा चोरीचा आळ घेतो. तरी पण या संबंधी लीलावतीच्या इतर टीकाकारांनी श्रीधराचार्यांच्या त्रिशतिका या गणित ग्रंथातून व इतर गणितींच्या ग्रंथातून "मधुकरवृत्या भास्कराचार्येण स्वग्रंथेऽनुष्टितः" असेच म्हटले आहे. यावरून श्रीधराचार्य हे ज्ञात आद्य पाटीगणिती असावेत असे दिसते.

वर त्रिशंतिकेचा उल्लेख केला आहे. त्याबद्दल दोन शब्द लिहिणे उचित होईल. श्रीधराने 'पाटीगणित' नावाचा विस्तृत ग्रंथ लिहिला. पुढे व्यवहारात उपयोगी पडावी म्हणून पाटीगणितातूनच विषय निवडून तीनशे श्लोकांच्या संग्रहाची एक पुस्तिका तयार केली. तिचेच त्रिशतिका हे नाव प्रचारात आले. ("श्रीधरेण तु पाटी विषयक विस्तृत ग्रंथोविरचितो यत् स्वविरचित पाटी गणितस्य सारमुद्धत्य त्रिशतिकारूपेण लोकव्यवहारार्थं तस्य संक्षेपरूपेण विरचनमावश्यकमभूत संक्षेपरूपेण सारमुद्धृत्य लिखितवान् ग्रंथः त्रिशतिका इति लोके विश्रुतः" (त्रिशतिका अ. १, लीलावती पृ. ३). त्रिशतिकेत अभिन्नगणना, भागाहार, वर्ग, वर्गमूळ, घन, घनमूळ, समच्छेद रूप, भाग, जाती, त्रैराशिक इत्यादी तीस विषयांची चर्चा आढळते. तसेच बीजगणिताचे लेखकही श्रीधराचार्यच असावेत असे दिसते. कारण, द्वि अवयव समीकरणाचे कल्पक श्रीधराचार्य होत असे सर्व गणितींचे मत आहे. त्रिशतिकेचे एक वैशिष्टय म्हणजे हा ग्रंथ श्लोकबद्ध आहे.

असे हे विस्तृत पाटीगणिताचे लेखक श्रीधराचार्य कोण, कोठले व त्यांचा काल कोणता याबद्दल सांगण्यापूर्वी पं. नेमिचंद्र व श्री. श्रीकांत शास्त्री या दोन

लेखकांच्या मतांचा सारांश देऊन मग माझ्या मताकडे वळतो.

बलदेव मिश्र यांचा श्रीधराचार्यांवर एक प्रबंध प्रसिद्ध झाला होता. त्यात श्रीधराचार्य हे उत्तर हिंदचे रहिवाशी असून जैनेतर होते असे म्हटले आहे. याबद्दल पं. नेमिचंद्रजींचे म्हणणे असे की काशी विद्यापीठातून त्रिशतिकेची जी प्रत उपलब्ध झाली त्यातील मंगलाचरणाची सुरुवात—

' नत्वा शिवं स्वविरचित पाट्या गणितस्य सार मुद्धृत्य। लोक व्यवहाराय प्रवक्षति श्रीधराचार्यः ' या श्लोकानी केली आहे. त्याच काळात, म्हणजे इ. स. १९४७ च्या सुमारास, भारतीय ज्ञानपीठाच्या कर्नाटकातील मुडबिद्री शाखेतील शास्त्रागारातून भूर्जपत्रांवर लिहिलेली एक पंचेचाळिस पानी त्रिशतिकेची प्रत सापडली. तिची लिपी कानडी, भाषा संस्कृत असून मंगलाचरणाची सुरुवात—

' नत्वाजिनंस्वविरचित पाट्यागणितस्य सारमुद्धृत्य।
लोक व्यवहाराय प्रवक्षति श्रीधराचार्यः॥ ' अशी केलेली आढळते.

या ठिकाणी मंगलाचरणाची सुरुवात ' नत्वाजिनं ' ने झाली आहे. यावरून लेखक जैन असावेत असे मत पं. नेमिचंद्रजींचे झाले; व आपल्या मताच्या पुष्टयर्थ " नत्वा जिनं " हेच बरोबर असून ' नत्वा शिवं ' असा जो काशी विद्यापीठ प्रतीत बदल आढळतो तो मागाहून कोणा शिवभक्त गणितीने केला असावा असे त्यांनी प्रतिपादन केले. कारण त्यांच्या मते ज्योतिष, आयुर्वेद, गणित हे जैन पंथीयांना जितके प्रिय आहेत, तितकेच शिवभक्तांना पण प्रिय आहेत. यात कोणत्याही पंथाच्या आड येण्यासारखे काही नाही. म्हणून मुडबिद्री येथील त्रिशतिकेच्या प्रतीत " नत्वाजिनं " ने सुरुवात केलेला मंगलाचरणाचा श्लोकच बरोबर आहे, व म्हणून त्रिशतिकेचे लेखक श्रीधराचार्य हे जैन होत. हा झाला त्यांचा पहिला मुद्दा.

आता श्रीधराचार्य हे कोठले ?

पं. बलदेव मिश्र तथा सुधाकर द्विवेदी यांच्या मते श्रीधराचार्य हे उत्तर हिंदचे रहिवाशी होत. पण पं. नेमिचंद्र यांना ते मान्य नाही. त्यांच्या मते श्रीधराचार्य हे दक्षिण हिंदचे, त्यातल्या त्यात कर्नाटकीय ठरतात. आपल्या मताच्या पुष्टयर्थ श्रीधराचार्य लिखित ग्रंथातील एक श्लोक ते उद्धृत करतात :

उत्तरतोहिमनिलयं दक्षिण तो यावत्। प्राक् परो दधिमध्ये नोगणकः श्रीधराचार्यः।

यावरून श्रीधराचार्य यांचे मूळस्थान कृष्णा गोदावरीच्या प्रदेशामधील एक ग्राम होय.

तिसरा प्रश्न त्यांच्या कालाबद्दल. पंडितजींचे मत असे की ज्योतिष शास्त्रातील मास धरूवा पद्धतीने श्रीधराचार्य यांनी शके ७२० च्या सुमारास ज्योतिर्ज्ञान विधि हा ग्रंथ लिहिला असे सिद्ध होते. म्हणून श्रीधराचार्य यांचा काल ८ वे शतक असावा असे पंडितजींचे मत होय.

आता, ' The date of Sridharacharya ' या पं. श्रीकांत शास्त्री यांच्या

लेखाकडे वळू. मुडबिद्री येथे मिळालेल्या पंचेचाळीस पानी त्रिशतिकेच्या प्रतीची लिपी कन्नड व भाषा संस्कृत असून तिचे लेखक श्रीधराचार्य होत. शास्त्रीजी लिहितात : " Sridharacharya has composed jyotijnanvidhi in the latitude of 16°–38 ' somewhere in between Belgaum and Hyderabad, somewhere in Kalyan region of that period " (जैन सिद्धान्त भास्कर भाग ९४ करण २)

पं. नेमिचंद्र शास्त्री तसेच श्रीकांत शास्त्री यांच्या मताचा मागोवा घेतला तर श्रीधराचार्य हे जैन असून त्यांचे वस्तीग्राम कर्नाटक असून त्यांची याबद्दल एकवाक्यता आढळते. पण कालाबद्दल त्यांच्यात मतभिन्नता आढळते. श्रीकांत शास्त्रींच्या मते श्रीधराचार्य हे जैन असून हे एक महामंडळेश्वराचे दण्डाधिकारी व कर्णाधिप असून त्यांचा काल इ. स. १०४९ म्हणजे सोमेश्वर १ ला याचा काल; व पंडित नेमिचंद्रजींच्या मते ८ वे शतक पहिले दशक. दोघा पंडितांच्या मतात दोन अडीचशे वर्षांची अशी तफावत आढळते.

आता माझे विचार मांडतो. श्रीधराचार्य हे शैव शांडिल्य गोत्री, भास्कराचार्य यांचे ज्ञात पूर्वज होत हे नलचंपूच्या ताम्रपटाच्या आधारे दाखविण्याचा माझा प्रयत्न राहील.

नलचंपू काव्याचा लेखक शांडिल्य गोत्री त्रिविक्रमभट्ट. हा मळखेड येथे राष्ट्रकूट राजा कृष्ण दुसरा (इ. स. ८७०–९१४) व इंद्र तिसरा (९१४–९२९) याच्या दरबारी राजपंडित होता. त्रिविक्रम भट याचे वडील देवादित्य यांना कृष्ण दुसरा याचा मळखेड येथे राजाश्रय होता. म्हणून त्रिविक्रम भट्ट व त्यांचे वडील मळखेड परिसरातील होत.

नलचम्पू काव्यात नळदरबाराचे जे वर्णन आढळते, ते वर्णन मळखेड येथील इंद्र तिसरा याच्या दरबाराचे वर्णन होय. खड्गपूर्णा, कुंडनीपूर, भार्गवाश्रम ही सर्व स्थाने गोदावरी नदीच्या काठावर पाथरीच्या आसपास वसलेली आहेत. कुंडनीपूर (पृ. ११९) भार्गवाश्रम (पृ. १२२) यांचे सूक्ष्म वर्णन त्रिविक्रम ज्या अर्थी करतो त्या अर्थी याचा काही काळ पाथरी परिसरात गेला असावा. विशेषतः पूर्णेच्या वर्णनावरून त्रिविक्रमचा काही काळ तेथे गेला असावा असे वाचकाचे मत होते.

शांडिल्यगोत्री त्रिविक्रमभट्ट आपला पिता देवादित्य व आजा श्रीधर यांचा उल्लेख नलचम्पूत करतो :

" तेषां वंशे विशद यससां श्रीधरस्यात्मजोऽभूत ।।
देवादित्या स्वमति विकसत वेदविद्या विवेकः ।।
उत्कल्लोलां दिशि दिशि जनाः कीर्ति पीयूष सिंधु ।।
यस्याद्यापि श्रवण पुटकैः कूणिताक्षाः पिवन्ति ।। १९ ।।

तैस्तैरात्म गुणैर्येन त्रिलोक्यस्तिलकायितुं ॥
तस्मादस्मिं सुतो जातो जाडय पात्रं त्रिविक्रमः ॥ २० ॥
(नल चम्पू १ ला उल्हास श्लोक १९, २०)

शांडिल्य गोत्री त्रिविक्रम भट्ट गणिती भास्कराचार्यांचे ज्ञातपूर्वज होत असे डॉ. भाऊ दाजी यांनी नासिक येथे मिळालेल्या ताम्रपटाच्या आधारे सिद्ध केले आहे.

त्या ताम्रपटातील श्लोक असे—

शांडिल्य वंशे कवि चक्रवर्ती । **त्रिविक्रमो**ऽभूत नयोनु जातः ॥
यो भोज राजेन कृताभिधानो । विद्यापति भास्कर भट्ट नामा ॥ १६ ॥
तस्माद गोविंद सर्वज्ञो जातो गोविंद सन्निभः ।
प्रभाकर सुतस्तस्मात् जातः प्रभाकरः इवापरः ॥ १७ ॥
तस्माद् मनोरथो जातः सतांपूर्ण मनोरथः ।
श्रीमान्महेश्वराचार्यस्ततो कवीश्वरः ॥ १८ ॥
तत्सूनुः कविवृंद वन्दितपदः सद्वेद विद्यालता ।
कन्द कंस रिपु प्रसादित पदः सर्वज्ञविद्यासदा ॥
यच्छिष्यै सह कोऽपि नो विवदितुं दक्षो विवादी क्वचित ।
श्रीमान् भास्कर कोविदः समभवत् सत्कीर्ति पुण्यान्वितः ॥ १९ ॥
लक्ष्मी धराख्योऽखिल सूरि मुख्यो वेदार्थ वित्तार्किक चक्रवर्ती ॥
ऋतुक्रिया कांड विचार सारो विशारदो भास्कर नंदनोऽभूत ॥ २० ॥
सर्वशास्त्रार्थ दक्षोऽयम इतिमत्वा पुरादतः ॥
जैत्रपाळेन योनीतः कृतश्च विबुधाग्रणी ॥ २१ ॥
तस्मात् सुतः सिंहण चक्रवर्ती । दैवज्ञ वर्योऽजन चंगदेवः ।
श्री भास्कराचार्य निबद्धशास्त्रं । विस्तारहेतोः कुरुते मतंयः ॥ २२ ॥
भास्कर रचित ग्रंथाः सिद्धांत शिरोमणि प्रमुखाः ।
तद् वंश कृताश्चान्ये व्याख्येया मनमठे नियतम् ।
सोयिदेवेन मठाय दत्तं हेमादि वा किंचिदिहा परैश्च ।
भूम्यादि सर्वे परिपालनीयं भविष्य भूपः र्वहुपुण्य वृद्धयै ॥ २४ ॥
(एपि. ग्रा. इंडि. भाग १ पृ. ३४१ नलचंपू काव्य पृ. ४ वरून)

नासिक येथे मिळालेल्या वरील ताम्रपटातील श्लोकाच्या साहाय्याने भास्कराचार्य यांचे ज्ञात पूर्वज शांडिल्य गोत्री त्रिविक्रम भट्ट होत असे सिद्ध केले आहे. परंतु नलचम्पूचा लेखक शांडिल्य गोत्री त्रिविक्रम भट्ट आपला पिता देवादित्य व आजा श्रीधराचार्य होत असे नलचम्पू काव्यात नमूद करतो. त्यावरून भास्कराचार्य यांचे ज्ञातपूर्वज श्रीधराचार्य ठरतात. श्रीधर→देवादित्य→त्रिविक्रम→भास्कर→गोविंद→प्रभाकर→मनोरथ→महेश्वराचार्य→भास्कराचार्य→लक्ष्मीधर→चांगदेव.

त्रिविक्रम भट्ट व त्याचे वडील देवादित्य मळखेडच्या राष्ट्रकूट घराण्यातील

कृष्ण दुसरा (८७०-९१४) पुढे त्याचा नातू (९१४-९२९) यांच्या दरबारी पंडित म्हणून नावरूपास आले व त्याच काळात, इ. स. ९०० च्या सुमारास, नलचंपू काव्य लिहिले गेले.

" इंद्र राज का विस्तृत वर्णन इतिहास के विविध ग्रंथों में उपलब्ध है। इंद्रराज तृतीय ने अपने पटबंधोत्सव के उपलक्ष्य में अनेकविध दान दिये थे। उस संबंध में जो प्रशस्तियाँ लिखी गई उनके लेखक देवादित्य पुत्र त्रिविक्रम भट थे। गुजरात से जो इस संबंध में दो अभिलेख प्राप्त हुए हैं और हालही में महाराष्ट्र से भी एक अभिलेख मिला है उनके अंतमें निम्न श्लोक अंकित है "

श्री त्रिविक्रम भट्टेन देवादित्यस्य सूनुना ॥
कृता शस्ता प्रशस्तैषामिंद्र राजाध्रिसेविना ॥
(एरणीताम्रपट पोहनेरकर संपादित)
" तयाकृत गोवर्धनोद्धार हेलो न्मूलित मेरुणा ।
उपेन्द्र इंद्र राजेन जित्वा येन न विस्मितम ॥

(Jr. of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society 1918, P. 253)

यावरून त्रिविक्रम भट्ट हे इंद्रराज यांच्या दरबारी होते असे सिद्ध होते व त्याचा काल पण आपणास जाणवतो. नलचम्पू काव्य ९०० च्या सुमारास त्रिविक्रम भट्टाने लिहिले यात काही संशय नाही.

त्रिविक्रमाच्या आज्याचा म्हणजे श्रीधराचार्य यांचा काळ दोन पिढ्या म्हणजे ७५ वर्षे मागे नेल्यास श्रीधराचार्य यांचा काळ आठव्या शतकाचा उत्तरार्ध तथा ९ व्या शतकाचा पूर्वार्ध म्हणजे इ. स. ८२५ पर्यंत समजण्यास काही हरकत नाही.

आता महत्त्वाचा प्रश्न म्हणजे शांडिल्य गोत्री श्रीधराचार्य हेच त्रिशतिकेचे व पाटीगणिताचे लेखक होत का? याला होकारार्थी उत्तर देणे भाग आहे.

शामराव मराठे यांनी आपल्या " द्रुतगणित वेद " या गणितविषयक पुस्तकात प्राचीन तथा मध्ययुगात भारतात होऊन गेलेल्या ३७ गणितींची नावे दिली आहेत. त्यात श्रीधर, त्रिविक्रम, भास्कर, गोविंद, प्रभाकर, महेश्वर, भास्कर, मनोरथ, वराह मिहिर, आर्यभट्ट, सोमेश्वर, परमेश्वर विजयनंदी, अनंतदेव, लक्ष्मीधर इत्यादी गणितींची यादी मिळते. ('द्रुतगणित' वेद, पृ. ४१) वरील यादीत भास्कराचार्यांच्या वंशातील बहुतेक गणिती म्हणून आढळतात. त्यात श्रीधराचार्य यांचे नाव आहे. ते पण भास्कराचार्यांचे पूर्वज होत.

श्रीधराचार्यांनी विस्तृत पाटीगणित लिहिले. त्या पाटीगणितातून त्रिशतिका लिहिली. त्याचेच दुसरे नाव 'गणित सार' होय. पुढे काही वर्षांनंतर इ. स. ८५० च्या सुमारास अमोघवर्षाचे गुरु गणिती महावीराचार्यांनी गणित सारसंग्रह तयार केला. त्या ग्रंथातील मंगलाचरण श्लोकात महावीराचार्यांनी अमोघवर्षाची

स्तुती केली आहे :

प्रीणितः प्राणि सस्वौघोनिरीतिर्निरवग्रहः ॥
श्रीमतामोघवर्षेण येन स्वेष्टहितैषिणः ॥ ३ ॥
विध्वस्तैकान्त पक्षस्य स्याद्वादन्यायवादिनः ॥
देवस्य नृपतुंगस्य वर्धतां तस्य शासनं ॥ ८ ॥

(गणित सार संग्रह महावीराचार्य श्लोक ३; ८, जै. संवर्धक मं. सोलापूर)

यावरून गणित सार संग्रहकर्ते महावीराचार्यांचा काळ साधारणपणे ९ व्या शतकातील मध्यकाल होय. तसेच प्रसिद्ध गणिती शंकर बाळकृष्ण यांच्या मते " श्रीधरो महावीरतोऽपि प्राचीनः " यावरून महावीरापेक्षा पाचपन्नास वर्षे श्रीधर प्राचीन असावा.

श्रीधराचार्य हे नलचम्पूकार शांडिल्य गोत्री त्रिविक्रम भट्टाचे आजे सिद्ध झाल्यावर श्रीधराचार्य शैव का जैन हा प्रश्न आपोआपच मिटतो. कारण श्रीधराचार्य यांचे नातू त्रिविक्रम भट्टाने नलचम्पूच्या प्रत्येक उल्हासाच्या शेवटी शिवाला तर आळविले आहेच तसेच मी कोठला हे श्लेषाने सुचविले आहे :

हरचरण सरोज द्वंद मुद्रांक मौलेर्मदन ।
मदनिवासा वासरः प्रावृषेण्यः ॥

' माझा वास वासरचा. हा गाव नांदेड जिल्ह्यातील गोदा व मांजरा या संगमावर आहे. त्रिविक्रम भट्ट वासरचे; श्रीधराचार्य हे त्यांचे आजे; श्रीधराचार्य यांचे राहणे पण वासरचे, असा संयुक्तिक तर्क केल्यास काही चूक नाही. " Trivikram bhat the author of Nala Champu who lived in the early years of the tenth century was a staunch follower of Saiva faith. The concluding verse of each chapter contains praise expressive of devotee to Siva. (Yashastilaka Champu and Indian Culture by K. K. Handigni, p. 233.)

वासर–वासर : (जि. नांदेड) जवळ बिज्जळ गाव वसले आहे. असेच बिज्जळवाडी पण देगलूर तालुक्यात व विजूर पण बासरजवळच आहेत. बिज्जळ हा गाव बासरजवळ आहे. एका हाकेवर बीडम् वस्ती आहे. दोन्हीचा समन्वय होऊन बिज्जळ बीडम् झाले आहे. हेच बिज्जळ बीडम प्रसिद्ध गणिती भास्कराचार्य यांचे जन्मग्राम आहे. याच गावाच्या आसपास सह्य कुलाचे फाटे पसरले आहेत. जवळच गोदावरी नदी आहे (गोदावर्या नातिदूरं बिज्जळबीडम् ।) पूर्वी मोगलकाळी बिज्जळबीडम् बीदर भागात मोडत असे. या ठिकाणी शांडिल्य गोत्री ब्राह्मण घराणी आजतागाईत वस्ती करून आहेत. त्याच परिसरातून पाटीगणिताची पोथी सापडली आहे. त्याची झेरॉक्सप्रत " अनुबंध " मासिकाच्या दप्तरी आहे.

मुडबिद्री प्रतीत " नत्वाजिनं " मंगलाचरणाचा श्लोक आळविणारे श्रीधराचार्य

जैन होते. हे श्रीधराचार्य कन्नड लिपी, भाषा संस्कृतमध्ये मूळ शांडिल्य गोत्री श्रीधराचार्यांच्या त्रिशतिकेची नक्कल करणारे ठरतात. त्यांचा काल इ. स. १०४९ चा होय. श्रीकांतशास्त्री यांनी श्रीधराचार्य यांचा काल ठरविला तो इ. स. १०४९ चा. धरणी गिरी, निधि शकाब्दं विरोधि वत्सर मार्गशीर्ष शुक्लेतरा चतुर्थि (धरणी– १; गिरी = ७; निधि = ९ अंकानां वामतोगति श. ९७१ म्हणजे सन १०४९ हा सन होईल). हे श्रीधराचार्य एका मंडळेश्वराचे दण्डनायक व कर्णाधिप होते. (The date of Sridharacharya by Srikant Shastri.) हा काल कल्याण चालुक्य सोमेश्वर १ ला याचा होय.

त्याच काळातील एका शिलालेखात

५ श्रीधरो : श्री धरो जातो

६ पतिः भूषणं कठकर्णानांजगतो यद् गुणावलिः

जाजस्त लोम....

७ नाथोयथार्थ नामा द्विजदेव भक्तः ब्रह्मशर्मा चमूपतिः

अर्थात्–श्रीधर सेनापति होता पुढे तो चालुक्यनृपाधीश झाला असे म्हटले आहे.

मल्लिकार्जुन भूपतेः अमात्यः झाल्याचे शिलालेख सिद्ध करतो. (विक्रमादित्य याचा मुलगा मल्लिकार्जुन बापाच्या वृद्धावस्थेत इ. स. ११२३ मध्ये वारला).

या सर्वांपेक्षा "निवासा वासरः" हा उल्लेख महत्त्वाचा आहे. ऐतिहासिक चंपूकाव्याचा उल्लेख लक्षात घेतल्यास श्रीधराचार्य शैव, तसेच त्यांचे वस्ती स्थान वासर असण्याची शक्यता डावलता येत नाही. गोदा व मांजरा संगमावरी सरस्वती मंदिरात श्रीधराचार्यांचा उल्लेख असलेला शिलालेख आहे. श्रीधर हे आठव्या शतकातील व त्यांचे पाटीगणित तथा त्रिशतिका उर्फ गणितसार हे त्याच कालातील व वस्तीस्थान वासरपरिसर होय.

बिज्जलबीड

श्रीधराचार्य यांचे वंशज भास्कराचार्य हे इ. स. १११४ साली बिज्जलबीड येथे जन्मले. हे बिज्जलबीड पाटणजवळ असावे असे भाऊ दाजी यांनी नासिकजवळ सापडलेल्या ताम्रपटाच्या आधारे तथा पाटण येथील पाटणा देवीच्यालगत असलेल्या चांगदेव मठातील शिलालेखाच्या साह्याने दाखवून दिले आहे. बिज्जळबीड पाटण-जवळ होते असे विधान ज्ञानकोश विज्ञान खंड ५ मध्ये आहे. त्या थोर विद्वानांना नतमस्तक होऊन मला असे सुचवावयाचे आहे की भास्कराचार्यांचे जन्मग्राम वासर-जवळच आसपास चारपाच मैलांवर बिजूर, बिज्जळवाडी व बिज्जळबीडम ही गावे आजही अस्तित्वात आहेत. कारण चालुक्य सोमेश्वर १ ला याच्या नांदेडकडील स्वारीत पहिला बिज्जल (इ. स. १०५०) हजर असावा, हाही हैहय वंशातला दुसऱ्या बिज्जलाचा (११४०–११६७) पूर्वज ठरतो, असे हरसूर (ता. गुलबर्गा)

शिलालेखावरून सिद्ध होते :

तद्वंश संभवो भ्रूभद् उचितं तस्य चानुजः ।।
महान् राजो महावीर्यो सौभद्र कुलभूषणः ।।
तद्वंशे असग भूपती समभवत् प्रोद प्रदोविक्रमः ।।
तदंवंशार्णण मध्यतः समद्धात् नीराजयजाव्हयः ।।
बिज्जक्षोणिपती ततश्चनृपतिः भ्राजिष्णु मौलिस्फुरन् ।।
माणिक्यांशु गुणारुणांध्रि युगतः प्रौढप्रतापोदयः ।।
(हरसूर शिलालेख, सं. डॉ. पी. वी. देसाई)

हरसूरशिलालेख व इटगी ताम्रपट यांच्या साह्याने हैहय वंश असाः
उचित → असग → कन्नम → पेरम → बिज्जळ → कृष्ण → जोगम → पेरमादी → बिज्जळ (इटगी ताम्रपट R. S. Panchmukhi Vol II, Karnataka Research Institute Dharwad)

आता बिज्जळ बीडबद्दल विचार करू. बीडू हा शब्द कन्नड असून त्याचा अर्थ तळ वा मुक्काम वा वस्ती असा होतो. मंगलीशबीडू=मंगलीशाचा तळ म्हणजे आजचे मंगळवेढे झाले आहे. तसेच बिज्जलबीड – पहिला बिज्ज क्षोणीपतिःचा मुक्काम आपल्या सैन्यासह पडला ते ठिकाण बिज्जळवाडी, बिजूर, बिज्जळबीड ही गावे अस्तित्वात आली आहेत. ही सर्व १०४० ते १०७५ च्या सुमारास अस्तित्वात आली हे Inscription of Nanded District (ed. by Dr. Shelke & Dr. Ritti) वरून सिद्ध होते. त्या एका बिज्जलबीडमध्ये भास्कराचार्य यांचा इ. स. १११४ साली जन्म झाला.

पहिल्या बिज्जळाची साथ सोमेश्वर याला मिळाली व बिज्जळवाडी, बिजूर, बिज्जळबीडम अशा तीन चार वस्त्या अस्तित्वात आल्या. अशा तऱ्हेचे एकही बीड पाटणजवळ नाही ही ध्यानात घेण्यासारखी गोष्ट आहे. पाटणजवळील अस्तित्वात नसलेल्या बिज्जळबीडास इतिहासाचा दाखला मिळत नाही, म्हणून मुनिश्वराच्या लीलावतीच्या टीकेतील 'गोदावर्यानातीदूरे' बिज्जळबीडमच आताचे नांदेड जिल्ह्यातील सरहद्दीवरील बिज्जळबीड होय.

■ ■

An Early Indian Mathematician- Shridharacharya

Summary

Shridhara wrote an extensive mathematical treatise entitled *Pāti-ganita*. He later prepared its abridged version for common use, containing 300 verses, after which the work

came to be called *Tri-shatikā*. According to scholars like Nemichanda and Shrikanta, Shridhara was a Jain and came from Karnataka. There are however, two opinions on his period – according to the one he belonged to the early part of the eighth century, and according to the other, the second quarter of the eleventh century.

According to the author, Shridharacharya was a Shaiva of *Shāndilya gotra* and belonged to the first quarter of the ninth century. This opinion is based on the evidence available in Trivikrambhatt's poetic work called *Nala-champu*, written about 900 A. D.

The author also suggests a new identification of the location of Bijjalabid–not near Pātan as earlier supposed, but near Bāsar. Bhāskarāchārya, another great mathematician, the author of ' Lilavati ' and a descendant of Shridharacharya, is known to have been born at Bijjalabid in 1114 A. D.

■ ■ ■

भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक ६३ : १, जुलै १९८४

एकनाथांचा ' पिंगा ' आणि दशावतार

हे. वि. दीक्षित
पुणे

श्रीरंग, पांडुरंग अथवा विठ्ठलु हा विष्णूचा, कृष्णाचा अवतार म्हणून मराठी-भाषी संत व सामान्य जन त्यास भजतात. साहजिकच मराठी वैष्णव संतांच्या दशावतार किंवा अनेक अवतार याबद्दलच्या काय कल्पना आहेत याबद्दलचा शोध घेणे क्रमप्राप्तच होय.

ज्ञानेश्वर हे मराठी वारकरी संप्रदायाचे प्रणेते समजले जातात. तथापि त्यांच्या संकल्पना या एकनाथांच्या आगळ्या संकल्पनेप्रमाणे मनाला चटका लावू शकत नाहीत. ज्ञानेश्वरांच्या संकल्पनांकडे आपण पुढे पाहू.

नाथांनी दशावतारांसंबंधी भारूडे, रूपके या माध्यमातून व पौराणिक कथांच्या आधारे अनेक कवने रचिली आहेत. वाङ्मयकृतीत समाजजीवनाच्या पडलेल्या प्रतिबिंबाची आणि वाङ्मयकृतीच्या समाज जीवनावर पडलेल्या प्रभावाची दाद द्यावी लागते, तसेच अध्यात्मदृष्टीने परामर्श घ्यावा लागतो. कलाकृतीत याचे पडसाद उठतात. विठ्ठलु मूर्ती व संतांचे रूपवर्णनात्मक अभंग यांच्यात अजिबात मेळ नाही. या निबंधात नाथांच्या दशावतार कवनांचा समाज जीवनावर पडलेल्या प्रभावाचा व समाज जीवनाच्या त्यातील प्रतिबिंबाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

समाज व समाजजीवन म्हटले की नाथांच्या समकालाचा राजकीय आढावा-अस्मानी सुलतानी-घ्यावयास पाहिजे, तो इतरांनी (भावे, पेंडसे, शं. ना. जोशी यांनी) तसाच नाथांनीही घेतला आहे. म्हणून यथे घेतलेला नाही. नाथांची दशावतार कवने ही सर्वसामान्य जनांना (व उच्चवर्णीयांना) उद्देशून रचिली गेली आहेत. एकनाथ हे म्हणून ' लोकसाहित्यकार ' ठरतात.

दशावतार म्हणजे विष्णूचे दहाच अवतार असतात असे नाही. वैष्णवांच्या सात्वतसंहितेत ३९ अवतार आहेत. विष्णूचे दहाच अवतार ही संकल्पना सुमारे १० व्या शतकाअखेर दृढ झाली असावी. त्यानंतर मुसलमानांनी हिंदुस्थान व्याप्त करण्यास प्रारंभ केला. हिंदुस्थानच्या धार्मिक-बहुतांशी हिंदू-जीवनाची उलथापालथ झाली. बौद्धधर्म परागंदा झाला. बिहारात तुर्कांनी नालंदा व विक्रमशीला ही बौद्ध

विश्वविद्यालये नष्ट केली. नाथपंथीयांनी पण त्यांना हातभार दिला. तथापि सामान्य जन तथागत गौतम, त्याचे तत्त्वज्ञान व त्याच्या समाज संस्था सुधारणा यांना विसरले नाहीत. एकनाथही विसरले नाहीत. सामान्यजन जरी वैदिक देवोपासना करीत असले, तरी त्यांना शिवशंभू, भैरव, महालक्ष्मी, यल्लम्मा, शीतला, दुर्गा, काली हीच देवदैवते-जी क्षुद्र दैवते समजली जातात-अधिकतर पसंत होती व आजही आहेत. दशावताराच्या कथामाध्यमातून, एकनाथ बहुजनांना या क्षुद्र देवता-उपासनेपासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात आणि श्रीरंग पांडुरंग तथाकथित विष्णु-अवतार याच्या भजनी लागा असे सांगतात. हा विठ्ठलूही पूर्वीची क्षुद्रदेवताच.

नाथांच्या दशावतार कवनांचे—

(अ) पौराणिक कथा-आधारित, आणि

(आ) भारूडे, रूपके यांचे माध्यम असलेले

असे दोन विभाग केले आहेत.

पौराणिक दशावतार कवनांत मत्स्य, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, भार्गव परशुराम, दाशरथी राम, वासुदेव कृष्ण व कल्की असे दहा अवतार आढळतात. प्रत्येक अवताराने कार्य उरकल्यावर पुंडलिकासाठी पंढरपुरी पांडुरंगाने विटेवर थारा घेतला हे सूत्र असते. उदा. द्वापारी अवतार आठवा। कंसासूर वधियला। श्रीकृष्ण साठवा। तोचि महाराज चंद्रभागे तरी। उभा राहिलासे कर देऊनि कटी॥ बुद्धावतार हा नववा असतो. नववा अवतार बुद्धरूपी विठ्ठलु असेही आहे. या संदर्भात एक मराठी-संस्कृत असे काहीसे धेडगुजरी कवन आहे. उदा. "द्वापारी कलह कलहयंते। शिशुपाळ वक्रदंत कंसंते.... यात "विश्व बोधंरूपेणंते" असा बुद्धाचा उल्लेख आहे.

पौराणिक आधार घेतल्याने येथे एकांत बुद्धावतार नाही. "बलराम संकर्षण" पण नाही. बहुधा कृष्ण व बलराम हे द्वैत फार पूर्वीच संपून कृष्णावतारातच बलराम विलीन झाला. म्हणून नाथांनी बलराम अवतार सांगितला नाही. तथापि तमिळ अळवारानी बलराम हा अवतार मानून तशी कवने केली आहेत. त्यांच्या रचनेत बुद्ध नाही. तमिळनाडूत शेतीमुळे सुबत्ता असल्याने हलधर बलराम अवतार समजला जात असावा. मीन अवतारात शंखासुराला मारून वेद तारले. तथापि श्वेताश्वतर उपनिषदात (६.१८,१९) रुद्र-शिवाने चारी वेद आणिले असा उल्लेख आहे.

एका पौराणिक आधारभूत दशावतारात "लोक देखोनी उन्मत्त दारा धनीं आसक्त। न बोले बौद्धरूप ठेविले जघनी हात" अशी नाथ माहिती देतात.

येथे विठ्ठलु हा बौद्धरूप आहे. तथागत शाक्यमुनींनी त्यांच्या भिक्षूंनी काही प्रश्न विचारले असता ते प्रश्न अनुत्तरीय आहेत असे म्हटले, म्हणून बुद्धाने मौन

स्वीकारिले. (ज्ञानेश्वरांच्या पसायदानातील एका ओवीची आठवण होते " आणि ग्रंथोपजीविये । विशेषीं लोकीं इये । दृष्टादृष्ट विजये । होआवें जी ॥ " १८-१८००)

विठ्ठल हा काही मीन, कूर्मासारखा अवतार नाही. अवतार म्हणूनही विठ्ठलाने काही अवतारकार्य केल्याचे माहीत नाही. विठ्ठलरूपाने बुद्ध पंढरपुरात मौनव्रत घेऊन अठ्ठावीस युगे विटेवर उभा आहे. नामदेवांनी एक सुंदर अभंग रचिला आहे. त्यात ते म्हणतात, " विठ्ठल कानडी जाणतो आणि पुंडलिकाला कानडी येत नाही; तेव्हा अठ्ठावीस युगे ते एकमेकांच्या तोंडाकडे पाहत उभे आहेत. तसेच " भक्ताचिया काजा बौद्ध अवतार जाला दिगंबर अवनिये ॥ "

आणि " नववे अवतारी आपण बौद्धरूप झाला। धरोनिया मौन भक्तावरी राहिला ॥ "........असे अभंग आढळतात.

ज्ञानदेवांनी भगवद्गीता, अ. ९ वा, श्लोक ३३ चे स्पष्टीकरण करताना " मियां लक्ष्मी डावलोनी केली परौती । फेडोनि कौस्तुभ घेतला हाती । मग वोढविली वक्षस्थळाची वाखती । चरणरजां ॥ " असे म्हटले आहे.

भागवत पुराणात कथेत ऋषीने लाथ मारली म्हणून लक्ष्मी रागावते व विष्णू लक्ष्मीचा त्याग करतो असे सांगितले आहे.

तर भविष्य पुराणात दुर्वास ऋषींनी कृष्णाला शाप दिला म्हणून लक्ष्मीचा वियोग झाला असे म्हटले आहे.

वरील मिथ्यकथांत एकवाक्यता नाही. तेव्हा या कथेची उसनवार बुद्ध-चरित्राची आहे. कारण शाक्यमुनीने सर्वांचा त्याग केला. नामदेवांच्या वरील उक्ती-वरून माझ्या म्हणण्याला दुजोरा मिळतो.

पौराणिक कथानकाव्यतिरिक्त नाथांनी आपल्या दशावतार काव्याचे आलंबन समाजातील निम्नस्तरीय जाती, उपजाती व कष्टकरी यांना उद्देशून केले आहे. उदा. महालक्ष्मी, मरीआई, यल्लम्मा, गोंधळ, वैदीण, वैदू इत्यादी; व शेवटी एकनाथांचा " पिंगा. " या प्रत्येकात बुद्धावतार आहेच.

महालक्ष्मी :

मच्छाई बया दार उघड । .... कृष्णाई बया दार उघड । बोधाई बया दार उघड । .... बया दार उघड उदो उदो उदो ऐसा शब्द गाजतो .... ॥ बौद्ध अवतार घेऊन । विटे समचरण ठेवून । पुंडलीक दिवटा पाहून । तयाचे द्वारी गोंधळ मांडिला । बया दार लाव ॥

आषाढी कार्तिकी गोंधळ मांडिला

मरीआई :

मच्छे कच्छे वराहे नारसिंह वामने परशरामे रामे कृष्णे बौध्ये कलंकिये....

यल्लमा :

अविनाश पंढरी जाण। अंबेने पाहिले दिंडिरवन। भक्त पुंडलिका कारण। समचरण करी ठेवून। दृष्टि नासाग्री ठेवून। न्याहाळिती भक्तजन। बौद्धरूप अंबा जाण ॥

बोधोनि सकळाहि लोकां बोधे नेले त्रिविधताप वो...

गोंधळ :

एकचि माऊली दहा अवतार खेळली वो....

या गोंधळात नाथ एक ऐतिहासिक सत्य न कळत सांगतात ते असे :

धर्म लोपला अधर्म जाहला हे तूं न पाहसी।
यालागीं बौद्धरूपे पंढरी नांदसी ॥

निम्नस्तरीय जनांना उद्देशून केलेल्या कवनांत सातत्याने बुद्धावतार आहे. एवढेच नव्हे तर, विठ्ठल हाच बुद्ध हे एकनाथ सांगतात. याचे कारण काय असावे? हिंदुस्थानात हिंदु, बौद्ध, व जैन धर्म यांचा इतिहास पाहता हिंदुधर्मांतर्गत पुढील संघर्ष लक्षात येतात :

(१) शैव – वैष्णव
(२) शैव – जैन
(३) वैष्णव – बौद्ध
(४) नाथसंप्रदाय – बौद्ध
(५) बौद्ध महायान – बौद्ध हीनयान
(६) महानुभाव – वारकरी
(७) वारकरी – वीरशैव

या संघर्षांमुळे भारताच्या एकात्मतेला मोठा धक्का बसला. ज्ञानेश्वरीत ज्ञानेश्वर अहिंसेचा महिमा गातात, तर जैन-बौद्धांच्या अहिंसेची टवाळी करतात. ही पार्श्वभूमी लक्षात घेता एकनाथ दशावतारातून बुद्ध का वगळीत नाहीत हा प्रश्न उभा राहतो. नानक रूपकही विचार करण्यासारखे आहे. गुरु नानक संप्रदाय लक्षात घेऊन ते रचिले गेले का? नानकपंथीय मराठवाड्यात त्यावेळी होते का?

तेरे नगरीमें नानक आया। पैसा टक्का कुच मंगता नही है ॥३९॥ भक्ती रोटी भावका सालन (?)। देने मेरेकू सच्चा है ॥४०॥ एका जनार्दनी शाही हमारा। नानक उनका बंदा है ॥४१॥

पद्मपुराणात एक कथा आहे. त्यात गद्‌गद स्वराने पुंडलिक कृष्णाला प्रार्थना करतो.

" ज्ञानविज्ञानहीनानां मूढानां पापिनामपि।
दर्शनात् ते भवेन्मोक्षः। प्रार्थयामि पुनःपुनः ॥ "

पुंडलिक सद्धर्माची इच्छा प्रदर्शित करीत आहे.

अशीच कथा महायानपंथीय बौद्धांच्या 'सद्धर्म पुंडरीक' सूत्रात आहे. सद्धर्म-धर्मपर्याय गौतम सांगतो. स. पुं. सूत्रात गद्‌गद्‌स्वर नावाचे एक परिवर्त आहे.

गद्गद्स्वर हा बोधिसत्त्व महासत्त्व असतो. त्याला गौतम धर्मपर्याय म्हणजे सद्धर्म पुंडरीक (सत्यधर्मकमल) सांगतो.

पद्मपुराणात याच सद्धर्म पुंडरीक सूत्राची उचल केली असावी. एवढेच की पुंडरीक पुंडलीक होतो. (गद्गद्स्वर). याचा अर्थ कधी काळी आजचे पंढरपूर बुद्धक्षेत्र होते व आजचा पांडुरंग तेव्हा बुद्ध होता. लेण्याद्रि लेण्यातील बुद्ध गणेश होतो तसा.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या एका व्याख्यानात पंढरपूरचा विठ्ठल हा मूळचा गौतम बुद्ध होता असे सांगितले होते.

नाथांनी " पिंगा " नावाची दोन भारूडे रचिली आहेत. त्यांपैकी पहिले असे आहे.

" पिंगा बाई पिंगा गे । अवघा धांगडधिंगा गे ॥ १ ॥
सांडोनी संतांची गोडी गे । कासया पिंगा जोडी गे ॥ २ ।
नको घालूं पिंगा गे । तुम्ही रामरंगीं रंगा गे ॥ ३ ॥
एका जनार्दनी पिंगा ग । काया वाचा गुरुचरणी रंगा गे ॥ ४ ।

गाथेत या भारुडाचा समावेश खेळ या विभागात केला जातो, मुली खेळताना पिंगा घालतात म्हणून. तथापि " कासया पिंगा जोडी गे ? " या प्रश्नांवरून व " तुम्ही रामरंगी रंगा गे " या उपदेशावरून " पिंगा " हा एक क्षुद्र देव वा क्षुद्र देवता असावी. ज्याअर्थी " गे " संबोधन आहे त्याअर्थी स्त्रिया ' पिंगा ' या देवतेची उपासना त्या काळात करीत असाव्यात. आजही मंगळागौरी उपासनेत पिंगा हा घातला जातोच.

शब्दकोशात " पिंग = म्हैस, रेडा, हरिद्रा (हळद); पिंगा = एक प्रकारची देवता (?); पिंगपासून पिंगदृश = शिव; पिंगाक्ष = अग्नि, शिव, राक्षस, कुलदैवत; पिगाश = असंस्कृत जनांचा (Tribe) नेता; असे अर्थ दिलेले आहेत. ' पिंगा ' या संज्ञेचा संबंध प्रमुखत्वे हळद आणि पांढरी वा काळी मोहरी यांशी आहे. भारतात देवी-उपासनेचा संबंध वृक्षवल्लरी व बहुप्रसवत्वाशी (Fertility) आहे. राजस्थानात गौरीची भूदेवी म्हणून बायका पूजा करतात. गौरी - गौर म्हणजे श्वेत, पिवळा रंग, पिकलेल्या धान्याचा रंग पिवळट असतो (पांडुरंग). बायका गौरीभोवती नाचतात (पिंगा घालतात) पुरुषांना मज्जाव असतो (नवरात्र वगैरे सण). काही ठिकाणी मोहरी घरात पिकवून पूजा करतात. हे सर्व सण श्रावणात साजरे केले जातात. आंध्र देशात हळकुंडाची मंगळागौर म्हणून नवविवाहित पूजा करतात. तेथेही पिंगा घातला जातो. महाराष्ट्रात हळकुंडाची पूजा करीत नाहीत असे समजते, हे खरे काय ? आदिवासी हळकुंडाला पवित्र समजतात व स्वयंपाकात त्याचा वापर करीत नाहीत. हिंदु लोकांत जन्मल्यापासून अंत्यविधीपर्यंत हळकुंडाचा वापर केला जातो. तसेच पिवळ्या रंगाला बहुजन-समाजात पवित्र मानले जाते. हरिद्रा आणि

पिवळा रंग यांचा अन्योन्य संबंध आहे. लोकसाहित्यात हळद आणि पिवळा रंग याविषयी कितीतरी गाणी, उखाणे सापडतात. पिंगा म्हणजे हळद, मिरी व मोहरी. मीठ – मोहरीने सांजसमयी – कातरवेळी–दृष्ट काढतात. नाथांचे आणखी एक "पिंगा" भारूड आहे. नाथांपूर्वी लोकसाहित्यात पिंगा, मिरी, हळद, मोहरी, काशी, शिव, व म्हैस यांचा निर्देश सापडतो. त्याची अनेक उदाहरणे देता येतील. पण प्रस्तुत छोट्या लेखात ती स्थलसंकोचास्तव दिलेली नाहीत.

गर्भरक्षक, पतीला आयुष्य देणारी, मुलाबाळांना राक्षसांपासून वाचविणारी हरिद्रा, मीठमोहरी या देवतांचे मूळ अथर्ववेदाच्या ८ व्या कांडात सापडते. 'पिंग' याला पर्यायी नाव 'बज' आहे. बज म्हणजेच पिंग काय ? गर्भिणी स्त्रीच्या ८ व्या महिन्यात 'सीमन्त' कर्मकांडात बज–सर्षप यांचा उल्लेख आढळतो. पिंग/बज ही देवता झाली आहे. याची उदाहरणे पुढीलप्रमाणे देता येतील.

८–६–७ : हे गर्भिणी ! स्वप्नांतरी भावाच्या, पित्याच्या, हिजड्याच्या (क्लीव रूपान् स्तिरीटन :) .... अथवा इतर गुप्त रूपाने तुझ्यापाशी येऊन तुला त्रास देणाऱ्या दुष्टांचा बज नाश करो.

८–६–१० : हे जे गाढवासारखे ओरडणारे, घराच्या सभोवती नाचणारे ककुभ इत्यादी अर्जुनवृक्षवत.... राक्षसांचा, हे ओषधे तुझ्या वासाने नाश कर.

८–६–२० : हे गर्भिणी ! गर्भरक्षक मंतरलेले दोन प्रकारचे पिंग, तू ओटीत बांधून सांभाळ, त्यांचा अवमान करू नकोस.

८–६–२१ : हे गर्भिणी ! पवीनस, तंगल्व इत्यादी रोगकारक पिशाच्चापासून अबाधित होण्यासाठी तसेच पतिप्रेम आणि सुप्रजाप्रीत्यर्थ तू मंतरलेला पिंग गळयात धारण कर.

आता प्रस्तुत लेखकाच्या दृष्टीने एकनाथांचे दशावतारात्मक भारूड जे "पिंगा" त्यातील महत्त्वाचे चरण असे आहेत

"निराकाराचा आकार झाला । त्यातच माझा पिंगा जन्मला ।।
निराकारासी घेऊन आला ।। १ ।। माझा पिंगा घालितो धिंगा ।। ध्रु.
पिंग्यापासून शंकर झाला । ढवळ्या नंदीवर बसून आला ।
माझ्या पिंग्याने धक्का दिला ।। माझा पिंगा.... "

यापुढे मीन, कूर्म, वराह, नरसिंह, वामन, भार्गव, परशुराम, दाशरथी राम, कृष्ण हे पिंग्यापासून झाले असे नाथ सांगतात. पुढे

"पिंग्यापासून बौद्ध झाला । दिले जगन्नाथ नाव त्याला ।
भक्तांनी दहीभात चारिला ।। माझा पिंगा....
ऐसा निराकाराचा पिंगा । त्यात माझा श्रीरंगा ।
एका जनार्दनी पांडुरंगा ।। माझा पिंगा घालितो धिंगा । "

येथे १२ अवतार किंवा, पिंगा सोडल्यास अकरा अवतार आहेत. या अवतार-

मालिकेत शिवाचा अंतर्भाव आहे तोही दुसरा अवतार या नात्याने जगन्नाथ म्हणजे बुद्ध. ओरिसात जगन्नाथाला, तसेच लिंगराज याला दहीभात देतात. पांडुरंगालाही दहीभात जेवू घालतात. जयदेवाच्या " जय जगदीश हरे ' या अष्टपदीत

" निन्दसि यज्ञविधे; अदह श्रुतिजातम् । सदय-हृदय-दर्शित-पशु घातम् ॥
केशव धृत-बुद्ध-शरीर । जय जगदीश हरे ॥ ९ ॥ असा उल्लेख आहे.

एकनाथांनी जयदेवाला अनुसरलेले दिसते. जगन्नाथ संप्रदाय व विठ्ठल संप्रदायामध्ये काही सार्वलौकिकता दिसते. जगन्नाथ संप्रदायात आदिवासी देव → बुद्ध → शंकर → जगन्नाथ अशी मालिका दिसते. एकनाथांचा पिंगा त्याचीच ' री ' ओढत आहे. निष्कर्ष हा की, निराकार → पिंगा (आदिवासींचा देव) → बुद्ध → शिव → कृष्ण/श्रीरंग पांडुरंग हे ऐतिहासिक चार अवतार, मानववंशशास्त्राच्या दृष्टीने झाले.

■ ■

' Pinga ' of Eknath and Dashavatara (ten incarnations)

Summary

Shri Eknath, one of the famous saint-poets of Maharashtra, cumposed two ' Bharudas ' known as ' Pinga '. From Eknath's description it seems that ' Pinga ' was an aboriginal goddess, whom the women of Eknath's period worshipped. It is important that the Bharud ' Pinga ' relates to Eknath's idea of ten incarnations (Dashavatars) of God. According to Eknath, in the beginning, there was formless Brahman. From this Brahman the avatars of Goddess Pinga, Buddha, Shiva, Krishna and Shri Vithal of Pandharpur were created. This theory of Eknath has similarity with poet Jayadev's theory of God's incarnations.

■ ■ ■

BISM Quarterly 63 : 1, July 1984

Revenue assessment and agricultural price situation in the Pune region, 1818–1850

V. D. Divekar
Gokhale Institute of Politics and Economics, Pune.

Agricultural prices in Pune district, in western India, generally rose in the second half of the eighteenth century and started falling from about the beginning of the 19th century. It should be remembered that this general trend of rise and subsequent fall in prices in Pune area followed closely the pattern of political change, namely, the growth of the native Maratha power in the 18th century and its subsequent fall and commencement of the alien British rule at the beginning of the 19th century. Pune held a dominant position in social, political and economic life in western India as the capital city of the Maratha confederacy upto 1818, after which it was reduced to a district place in the Bombay Presidency under the British rule.

The rise in agricultural prices under the Marathas was accompanied by increasing tillage, high rates of assessment and a large number of various avenues of non-agricultural employment open to the local populace. The fall in agricultural prices on the other hand was accompanied by conditions of widespread economic depression and unemployment and changing rates of assessment.

It may be mentioned here that a similar price trend was noticeable during this period in other districts of western India also, and in most of the other parts of the Indian subcontinent as well. Low prices are known to have prevailed also in Europe in the first half of the 19th century. It was

from about the middle of the nineteenth century that prices started rising again everywhere. Although similar price movements prevailed during this period at different and mutually distant places, they were not, it appears, generated by the same or similar causes.

The British revenue officers of the early nineteenth century in their official correspondence and reports made frequent references to the price situation while fixing the rates of assessment and collection. They also collected and recorded a variety of economic information relating to different villages. The present paper confines its discussion mostly to the data collected and views expressed by the British revenue officers of the day.

Price data

Agricultural price statistics for Pune area for the first half of the 19th century are available in the Marathi records in the Pune Archives and other archival centres in Maharashtra, the British Revenue Records at the Maharashtra State Archives, Bombay, and also in the Survey and Settlement Reports relating to different villages and talukas of the Pune Collectorate. Stray price statistics are also available in the British Parliamentary Papers of the 19th century, especially the periodical Reports of the Select Committee on the Affairs of the East India Company, the Parliamentary Committee on the East India Produce, 1840, etc. There are also such works as H. Green's *The Deccan Ryots and their Land Tenure* (Bombay, 1852). Green's work contains in tabular form commodity price statistics for the Pune market for the years between 1775 and 1852.

Of all these sources, the price data available in the survey assessment and settlement reports assume a special importance.

While fixing the rate of assessment, the price data

constituted a very important element. It was observed in the revenue papers relating to Maval taluka of the Pune district[1] that the principle that guided the revision assessment was the general advance of prices between the two settlements : " No question is more anxiously considered than the past rise and the probable future prices. " The Government demand was required in cash; it was, therefore, of vital importance that the assessments be so regulated " that the cultivator should not be compelled to part with an undue proportion of his surplus produce to provide the required sum. " The Collector of Poona, Mr. Courtney noted[2] in 1849 that the great cheapness of grain presented difficulties in realizing the land revenue, as the landholder looked to the sale of his crop alone for the money with which to pay his revenue. Under these circumstances the early British revenue officers appear to have made good efforts to collect price statistics for different crops and have also noted certain limitations of statistics thus compiled. Their observations on price data and price situation, therefore, merit serious consideration. Fortunately, the Government of Bombay have published since as far back as 1850's, in their series entitled, ' Selections from Government Records, ' a large number of papers and reports on survey assessment and settlement, covering most of the villages and talukas in the Bombay Presidency.

In the Pune area, as elsewhere, in the 19th century, a large section of the administrative officers had to concern themselves with matters relating to land. It is no wonder, therefore, if the revenue officers especially discussed in greater detail the price situation prevailing in the villages and talukas under their charge. It must be remembered here that some of these officers had received in England at academic centres and also at Haileybury College of the East India Company, their training the in principles of Ricardian Economics and Utilitarian Philosophy. In the survey and settlement

reports, and the correspondence relating thereto, one can notice how officers have tried to employ their theoretical knowledge to analyse the prevailing price situation. They were, in fact, trying to explain an important aspect of a greater historical situation in the making of which they were themselves playing, albeit minor, a part. The new Government wanted to systematize, according to its light, the revenue administration of the conquerred territories. At the same time, some of the revenue officers, while appreciating the positive aspects of the Indian conquest, also openly admitted some of the pernicious effects of the alien rule on the population of the subjugated territories. However, whatever their ideas and predilections were,—whether those of imperialists, conservatives, utilitarians, liberals or of simple bureaucrats,—the officers showed generally a remarkable interest in the understanding of the Indian agricultural situation under the British rule.

Immediately after the establishment of the British rule in the Pune area in 1818, the old Maratha revenue system was adopted and continued for sometime. This system, which was more flexible in nature, and suited to the unpredictable climatic conditions of the region, was, in the first years, rigidly and vigorously implemented by the British. This resulted in worsening the conditions of the agriculturists and was found to be unsatisfactory. Thereupon, in 1824, R.K.Pringle, the Assistant Collector of Pune was asked to devise and introduce a new assessment system for Pune and other areas. Pringle tried to make his system an ideal one basing it on the philosophy of 'greatest happiness of the greatest number.' The system was introduced in 1828, but was not found to be satisfactory in its practical working. Details of Pringle's survey in Indapur taluka showed that his system, though good in some respects, had wrongly classified the soil. Also his survey rates only indicated the nominal rental.

The work of reduction from this nominal rental was delegated to the district officers, which became a great source of confusion and also fraud.[3] More importantly, Pringle's estimates of the average agricultural prices were framed when prices were high. Pringle had suggested to reduce his rates by 33% in the event of continuance of the great fall in agricultural prices. The entire system, however, was not found to be practicable. In 1835, therefore, a new survey was undertaken for the Indapur taluka. The system for this survey framed by Capt. George Wingate (afterwards, Sir George) (Superintendent, Revenue Survey and Assessment, Southern Maratha Country) and Henry Edward Goldsmid (Secretary to Government) was given a definitive form in 1847, in the *Joint Report* of three Settlement Superintendents, namely, Wingate, Goldsmid and Duncan Davidson (Collector of Pune) and was further introduced in different parts of the Deccan.

The talukas which were originally surveyed since the late 1830's and 1840's, came for revision after thirty years, i. e. from the end of 1860's. Some of the published papers of revision surveys contain also papers relating to the original surveys. Thus, papers relating to the first settlement of the Old Indapur, Bhimthadi, Pabal and Haveli taluka of the Pune Collectorate carried out in 1835 by Wingate, Goldsmid and Lieut. A. Nash (Asstt. Superintendent, Revenue Survey) have been included as appendices in the revision settlement of the area (1874) by Lieut. Col. J. T. Francis.[4] Settlement reports of the 19th century, available for the Pune Collectorate, cover the talukas of Bhimthadi, Haveli, Indapur, Junnar, Khed, Maval, Purandar and Shirur (Pabal).[5]

For collecting the price data, the settlement officers tapped various sources. W. Waddington, for Bhimthadi villages, for example, obtained price statistics for grains from the Kamavisdar of Indapur, the Mahalkari of Kurkumb, the

Foujdar of Pune and Vani trader in the town of Yawat. Regarding the collection of dada for Yawat he observed : ' on making inquiry as to the prices of grains . . . I found that no record of them is kept in the Mamlatdar's office. I have, however, had a careful inquiry made, and by the assistance of the village Vani's accounts, have compiled a statement showing average prices of jowari and bajri at Yawat for the last thirty years (i. e., from 1830's).' Comparing these returns with the price figures for Pune city, he found that they agreed in a manner that convinced him of their " general accuracy and reliability as a guide in forming an opinion on the subject of the new rates. "[6] Where the price figures for more than twenty years were not available in the account books of village Vanis, the average for the years was fixed on the proportion which the prices in the years for which they were procurable bore to the prices during the same years in the nearest market village. In a few villages where there was no local Vani, the prices were taken from the nearest village where there was a Vani, and if the distance was considerable, an allowance was made for the cost of transport and transit duty. For getting more correct and comparative view of the price situation in different villages care was taken to take the price figures for the same years and months, and also make necessary adjustments in the figures by examining and comparing the local weights and measures.[7] W. E. Evans, who was Assistant Revenue Superintendent for Deccan, 1848, expressed some hesitation for trusting the validity of returns supplied by native Mamlatdars. According to him, they contained numerous errors. Errors sometimes arose due to the confusion of noting wholesale with retail prices. These and other errors led to discrepancies between the prices collected from official sources, and those as actually written in the account books of Vanis. A. Nash, the Revenue Superintendent agreed with

Evans' opinion. However, he was of the view that the errors arose from a variety of causes, mostly beyond the control of the Mamlatdars, and he thought that the " returns were sufficiently near the truth for practical purposes. "[8]

Goldsmid considered that the relative prices of different markets as appended to Evans' first report relating to Purandhar taluka were so irregular and fluctuating even in places comparatively near to each other that they could not be taken as " the main elements " for fixing relative rates for different districts.[9] Wingate agreed with Goldsmid on this point and observed : " I have never yet succeeded in obtaining data connected with prices of a nature so satisfactory as to admit of being used – except in the most general way, for determining the relative average prices of different localities. "[10] Later, Frederick Chambers, who was the Meteorological Reporter for Western India and who studied price changes in 1850's and 1860's in western India in relation to the periodicity of solar phenomenon, was of the view that the records relating to prices were far more accurate and trustworthy than was generally supposed.[11]

There was another problem. Because of the limited extent of the demand in small local markets, the range of prices in such cases was wide and the movement of prices appeared to be very capricious. In the case of local failure of crops, for example, prices rose suddenly, and fell equally suddenly when the foodgrains from the outside areas reached the place. Commodity prices were thus subject to extreme and uncertain movements when the demand was small and the means of diffusing information was imperfect. However, Wingate thought that it was not at such small local markets that the bulk of the agricultural produce was disposed of, and the range of prices there was consequently of small importance.[12]

Price Differences

Cost of cultivation

Cost of production was, naturally, a major factor in price differences between one region and another and between one crop and another. Where there was competition among the producers, price was found to be much nearer to the cost of production, liable to temporary fluctuations in the relation between supply and demand. Wingate noted that generally the agricultural prices did not exceed what would afford the producer " the fair and usual rate of profit " on his investment.[13] Wingate has not specified here precisely the extent of ' fair and usual rate of profit '. This crucial factor has thus remained undefined and vague.

In Bhimthadi taluka, as elsewhere, the cultivation of bajri, as compared to jowar, required more labour expenses on ploughing and weeding, and involved also expenses of manure, which was almost not required for jowar at all. The yield per acre of bajri was also less in comparison to jowar. Therefore, the price of bajri was always higher than that of jowar. A. Nash has noted that bajri was not much used in the district by the labouring classes. It was the well-to-do classes in the district and especially the habitants of the Pune city who showed a preference for bajri. This preference enabled bajri to hold its place against the cheaper jowar. But it did not mean, according to Nash, that it enabled bajri to fetch a price comparatively higher than its cost of production.[14] Otherwise, the uncultivated land around Pune would have been brought under bajri. It must be noted, however, that the cultivation of two crops was not easily always interchangeable. Early rains, for example, favoured the cultivation of bajri, whereas for jowar later rains were more useful.

Transport costs

The city of Pune was the chief market centre in the

Collectorate and the prices ruling there averaged higher than those at other market towns in the Collectorate. As there was in the city greater and constant demand for agricultural produce, — foodgrains, vegetables, fruits, grass etc. — the prices in the Pune market were, on an average, 20 to 25 per cent higher than those in other places in the Collectorate. It was noticed that nearer a village or town to the city of Pune, greater were the facilities for the disposal of its surplus produce, and higher was the price prevailing there. The terrain between Pune and the concerned village or town was equally important. In the case of Supa Petha (Purandhar), for example, Evans noticed the difficulties of communication between Supa and Pune by the Babdeo Pass. This pass was extremely steep, the road was badly laid down and the point of passing the range of hills was very inconvenient. Conversely, farther a place from Pune city, considering both terrain and distance, lower was the prevailing price. There were some occasional exceptions to this general situation. Pitt observed, for example, that prices in Mulshi Petha (Haveli) in the 1830's and 1840's, were lower but not lower in proportion than was anticipated from the terrain of the country, and the transport difficulties.[15]

The pattern of price situation relating to the distance from Pune is well illustrated by the following table showing prices of jowar and bajri in Septemer 1839 at Pune and Yawat, Kurkumb and Indapur.[16]

Prices of Jowar and Bajri at different places in Poona Collectorate in September 1839

Market Town	Jowar (Seers per Re.)	Bajri (Seers Per Re.)
Pune	29	25
Yawat	$38\frac{1}{4}$	28
Kurkumb	$48\frac{1}{2}$	30
Indapur	68	$37\frac{5}{7}$

Wingate observed that a larger part of the surplus produce of Kurkumb than of Indapur annually found its way to the Pune market; and this was similarly true in the case of Yawat and Kurkumb.

At the beginning of the 19th century the relationship of direct variation of prices with distance from Pune was probably of limited extent and caused little difference in the grain prices prevailing at different places in the district. Nash thought that this was because of a tendency among the people to create minor local markets in the district where the grain was first sold before it was taken to the place of its eventual consumption.[17] With the improvement in transport facilities, however, the Pune market started stimulating the rise in prices in other market towns more and more. It was, of course, a two-way affair, and other market towns also influenced the prices elsewhere. Nash calculated, presuming that prices were regulated by Pune market alone, that the grain prices in Kurkumb (at the end of 1830's) would be about one-sixth higher than those in Indapur. However, as there was also an outlet for Indapur grain in the comparatively smaller but neighbouring markets of Baramati, Phaltan etc., which were nearer to Indapur than to Kurkumb, the actual increase of Kurkumb prices, according to Nash, would be only a ninth or tenth than of Indapur prices. Similarly Evans thought that although Supa experienced transport difficulties with Pune, it had the markets of Saswad, Wai and Bhor in its neighbourhood, and its jowar had a ready sale in these markets.

With the closing years of 1830's, due to the construction of new roads, the cost of transport started decreasing to some extent. It was, therefore, possible for some towns in the western part of the Collectorate to send their surplus produce not only to Pune but also to Bombay and other Konkan towns, through the newly made road down the Bor

Pass. In 1836, Lieut. Gaisford, a revenue survey officer, designed a light bullock cart. The new cart could move faster and carry more bulk. The increasing use of such carts also brought down the transport costs. The abolition of transit duties during this period helped to reduce price differences between different places. Thus, according to Wingate's calculations, in 1838, the prices at Yawat (Pimpalgaon) because of its greater proximity to Pune were 32 per cent higher than those in Indapur. But with the fall in the cost of transport and the abolition of transit duties the difference between Pimpalgaon prices and those of Indapur was expected to come down to 20 to 23 per cent only.[18]

Later, with the introduction of railways in the district with the beginning of the second half of the nineteenth century, there was a further improvement in the transport facilities. But that did not much affect, it appears, the grain prices as Fletcher had thought. E. C. Ozanne, contesting Fletcher's opinion, observed that the construction of railway lines, no doubt, had given employment to the labouring class in the district and as such had created a small additional demand for agricultural produce in the neighbourhood of mountainous tract of Lonavala. This demand was increased to some extent by the holiday visitors from Bombay to Lonavala and Khandala. But this gain to the farmers was counterbalanced by rise in the wages of labour. But more importantly, and which is relevant to our discussion here relating to the transport costs, the railways did not reduce the cost of transport for the simple fact that the Maval cultivator did not use railways for transporting his grain.[19]

Fall in Prices

So much so far the price differences between different markets in the same Collectorate. For the peasantry, however, the real problem was not so much of price differences as

that of continuously falling produce prices after the establishment of the British rule. The index number of wholesale prices of agricultural produce in the Pune market fell from 100 in 1818, the first year of the British rule, to 84 in 1823, to 78 in 1828 and to 63 in 1852.[20]

What was the principal factor that brought about this continuous fall ? Nash, while making his observations on the prices of Indapur taluka between 1809 and 1837, suggested that "political causes" were very important in this regard.[21] Under the Maratha domination, wealth and riches in the form of precious metals were brought into Maharashtra from outside territories in the form of *chauthai, sardeshmukhi*, tributes, prizes, etc. Wingate noted that when the Deccan fell into the British hands, the condition of the native peasantry was comparatively more flourishing. Its "lamentable state of poverty" thereafter, he ascribed chiefly to the onerous land tax. Added to this was the rise of the value of precious metals due to their new scarcity. Their scarcity also meant contraction of money supply leading to the increase in the value of money and fall in commodity prices. This situation was further accentuated by the closing of the private mints under the British rule.

Writing in 1839 on Indapur taluka Wingate remarked : "had this inevitable consequence been foreseen, and the land tax timely reduced to meet the altered circumstances of the country, twenty years' peace and security could not have resulted in general poverty and wretchedness, but, on the contrary, would have found the now (1839) half-deserted villages of the Deccan filled with a thriving and contented peasantry."[22] The old Maratha village records of Indapur taluka showed that it was more prosperous, with greater area under cultivation, during the heyday of the Maratha rule as compared to the later period.[23] L. R. Reid, who was Acting Chief Secretary to Bombay Government, however, did

not fully agree with Wingate. Wingate's remarks, according to Reid, were " just ", but they were " too partial." Wingate maintained that the existing rates of assessment were too high and ought to be lowered, but, complained Reid, the former offered no data to decide the extent to which the reduction was required to be carried.[24]

Under the Maratha administration, Patils, the headmen of the villages enjoyed traditionally certain well-defined economic privileges or *hakks* and received from the villagers different sorts of produce in settled quantities on different specified occasions. These were no longer supported officially under the British rule. Added to this, the individual revenue assessment under ryotwari system was greatly enhanced. As a result the Patils, it appears, found it difficult to enforce their *hakks* as before in the villages. And probably it was because of this that in 1820, certain Patil in Pabal villages incited the people to refuse to take their land deeds or *pattas.*[25]

After the introduction of the British rule, the Maratha soldiery was disbanded and a large number of them remained unemployed in the hope of getting some suitable work in future. But, ultimately, they were forced to take to agriculture, resulting in the redundance of work force on land, and also after some time, in the increase of tillage. This, with good crop, for example, in 1820–21 resulted in increased supply of agricultural produce. The forces of increased supply and greatly reduced effective demand resulted inevitably in the fall of grain prices. In 1821-22 this fal was from 16 to 28 seers per rupee at different places in the Pune district.[26]

There was another type of difficulty related to this. Certain villages under the Maratha rule, paid revenue in kind, termed as *Kharedi Galla.* Under the British rule, the payment of revenue in cash was made compulsory. In 1820–

21 this was fixed at the rate of one rupee for each 16 seers formerly paid as revenue in kind. With the fall in grain prices (about 32 seers per rupee in 1821–22) the payment in cash meant increased burden on the farmers.

Immediately after the establishment of the British rule, the area under cultivation markedly decreased. It generally started to increase again from about 1830's. This, as some revenue officers thought, was due to Goldsmid's settlement at a lower rate which encouraged increase in tillage area. According to this opinion, the increased tillage led to increase in the supply of food-grains, bringing down their prices. The falling prices made the newly cultivated lands uneconomical to pay the cost of cultivation.

The discussion regarding revenue assessment and price in official papers did not remain confined to administrative ideas and language. It treaded into the domain of the principles of Economics. Ricardian Economics was well-known to many of the revenue officers. Some of them even anticipated the latter-day celebrated economic theory of Marginal Supply and Demand. British administration of India in the 19th century, thus, provided a testing ground for many of the newly propounded theories in Europe in social sciences. India also appeared to have inspired many a gifted soul with new ideas and theoretical perceptions. Inverarity thus noted on 31 December 1844 that the decline in the tillage of Indapur and Bhimthadi was necessary, until the "more needy landholders sank to be labourers and the eventual contraction of produce enabled the substantial farmers to command better prices."[27]

One curious phenomenon relating to grain prices in the Pune district (and also in other areas) in the first half of the 19th century which recurred during several years, was that, although there was failure of crops, and consequently, shortage of supply of foodgrains, the grains continued to be

available at lower prices. This situation existed from the very early years of the British rule.[28] Therefore, it was not always the simple equation of excess of supply and normal demand for foodgrains. Or, to put it in theoretical terms, there was no effective demand for foodgrains even at a very low level of prices. The generality of the population was reduced to extreme poverty consequent to the introduction of the British rule, and coming to an end of a number and variety of employment opportunities and other similar reasons. However, one does not come across sufficient discussion of this important political economic phenomenon in revenue papers.

Rise in Prices

The turning point came from about 1854 when the downward trend of prices came to a halt. Jowar, for example, was sold in Indapur at about

> 24 seers per rupee in 1818, it fell to 44 seers per rupee in 1826, further fell to 48 seers in 1835, (it was 68 seers in 1839), then to 56 seers in 1854, and from that year suddenly rose to 13 to 18 seers per rupee in 1862–'66.

The expansion of the railway and new public works policy of the government offered employment opportunities to many able-bodied workers in the district.

The American Civil War (1862) and consequent stoppage of American cotton supply to British cotton textile industry encouraged the increasing of the cotton area in the district and brought some money. Writing about the grain prices in Indapur taluka between 1836-37 and 1865-66, J. Francis noted[29] that a considerable area had been diverted to cotton cultivation from food crops. The diminished supply of grains increased their prices. Also, the effective demand for foodgrains increased as a result of additional money

available into the country by profits realized from the sale of cotton.

Fredrick Chambers, who studied price changes in relation to the periodicity of solar phenomenon, made certain important observations relating to rise in prices between 1850 and 1865.[30] In every district of western India the rise was more than 100 per cent of the average money price for the period 1840 to 1850; the mean rise for all districts being 153 per cent. In some districts, however, the rise of prices was greater than in others. According to Chamber's observations, food-grains were cheapest in isolated backward districts where the means of transport were least available; and dearest where communications with outside districts could be carried on easily. This view is consistent with data for price differences within the Pune district at Pune, Yawat, Kurkumb and Indapur markets in September 1839, mentioned earlier.

From the middle of the 19th century, there was also a change in the world economic situation. The supply of precious metals had increased because of the gold discoveries in California and Australia between 1848 and 1851. This resulted into greater supply of money with fall in its value. Because of the industrial revolution in England, there was now greater demand for Indian raw materials. Their exports brought more silver in the country, increasing the coinage of India, and consequently lowering the value of money. Pune district also had its little share in this economic situation, as it was an advanced district in western India connected well with Bombay with road and rail.

The price history of Pune district in the first half of the 19th century can be marked in three distinct periods. The first perid of rising prices, increasing tillage, high rates of assessment ended in 1818 with the fall of the Maratha power and the establishment of British rule. This was followed by

a 36-year period of falling agricultural prices, varying assessment systems and rates, economic depression and unemployment. After about 1854, prices started rising again. India also came in closer contact with the world economic developments from the middle of the 19th century.

For the first half of the 19th century at least, the political factor appears to have played a basic and vital role in price changes in Pune district. Such factors as the increasing or lowering of the rate of revenue assessment appears to have played, if any, only a minor role.

■ ■

Notes and References

1. Bombay. Papers relating to the revision survey settlement of 142 villages of the Maval taluka of the Pune Collectorate, by W. M. Fletcher. (1887). p. 135 (hereafter referred to as Maval Survey, 1887)
2. Bombay Govt. Revenue Records, 23 of 1849, 173-4
3. *Gazetteer of the Bombay Presidency* Vol. 18, Poona Pt 2 (Bombay, 1885) (hereafter referred to as PDG) p. 401
4. Bombay. Papers relating to the revision of the rates of assessment on the expiration of the first settlement in the Old Indapur, Bhimthadi, Pabal and Haveli talukas of the Pune Collectorate, by J. Francis. (1887). (hereafter referred to as IBPH Survey, 1877)
5. For detailed annotations of settlement reports of the Pune Collectorate, consult *Annotated Bibliography on the Economic History of India, 1500 A. D. to 1947 A. D.* (Gokhale Institute of Politics & Economics, Pune, 1977) Vol. 1 Pt. 2 item nos 501 to 533.

   Pune settlement reports of the 19th century and the principal officers who surveyed and assessed the villages and talukas of the Pune Collectorate were : (figures in

brackets indicate the date of publication of the papers and not the date of survey)

Bhimthadi – W. Waddington (1873), G. A. Laughton (1878), and W. M. Fletcher (1889)

Haveli – J. C. Whitcombe (1890) and R. B. Pitt (1893)

Indapur – F. B. Young (1899)

Junnar – G. A. Laughton (1883)

Khed – W. M. Fletcher (1889) and J. A. McIver (1899)

Maval – J. F. Francis (1863), W. M. Fletcher (1887), E. C. Ozanne

Purandhar – W. E. Evans (1853), G. A. Laughton (1878, 1879), R. B. Pitt (1893) and J. A. McIver (1899) and

Shirur – G. A. Laughton (1883)

The papers and reports of Davidson, Goldsmid, Nash, Pringle, Wingate and others are included in papers relating to concerned talukas.

6. IBPH, p. 205
7. PDG, pp. 380–1
8. IBPH, p. 523
9. Bombay. Papers relating to the revision survey settlement of 21 govt. villages of the Purandhar taluka of the Pune Collectorate, by R. B. Pitt. (1893). p. 34 (hereafter referred to as Purandhar Survey, 1890)
10. *Ibid.*,
11. Maval Survey, p. 136
12. Purandhar Survey, p. 34
13. IBPH, p. 249
14. *Ibid*, p. 241
15. Bombay. Papers relating to the revision survey settlement of the Mulshi Petha of the Haveli taluka of the Pune Collectorate, by R. B. Pitt (1893). p. 63 (hereafter referred to as Mulshi Petha Survey)
16. IBPH pp. 241, 246, 247

17. *Ibid.*, p. 229
18. *Ibid.*, p. 250
19. Maval Survey, 1837, pp. 133–4
20. Green, H., '*The Deccan Ryots and their Land Tenure*' (Bombay, 1852), from price data given in different tables.
21. IBPH, pp. 94–5
22. Bombay. Papers relating to the revision survey settlement of 80 villages of the Indapur taluka of the Pune Collectorate by F. B. Young. (1899). p. 90 (hereafter referred to as Indapur Survey)
23. PDG, p. 389
24. Indapur Survey, p. 101
25. PDG, p. 373
26. *Ibid.*, p. 373
27. *Ibid.*, p. 436
28. *Ibid.*, pp. 373 et seq
29. IBPH, p. 60
30. Maval Survey, pp. 136- 7

■ ■ ■

BISM Quarterly 63 : 1, July 1984

Some aspects of revenue administration in the Nargund and Ramdurg principalities, 1762–1818

K. N. Chitnis
University of Poona, Pune

A brief political background :

Broadly speaking, there are three phases in the history of the Nargund–Ramdurg principality.* The first phase covers all the events leading to the foundation of the principality. The second phase, which could again be divided into several sub-phases, runs from 1705 when the principality was founded to 1809–10 when it was partitioned into two parts. The sub-phases are (i) 1705–1744, the Bhave rule[1] before the first interregnum; (ii) the first interregnum, 1744–1760, when the Samsthan was under Balavant Appaji Suru, with small shares in the hands of Yogirao and Bhaskarrao; (iii) 1760–1785, from the first restoration to the second interregnum; (iv) the second interregnum, 1786–1792, when it was under the Peshwa rule; and (v) 1792–1910 from the second restoration to the partition. The third phase covers the period of two separate principalities, the Nargund branch coming to an end in 1858, and the Ramdurg branch in 1948.

Shivaji is said to have built the forts of Nargund and Ramdurg about A. D. 1676, and placed them in charge of Ramachandra Pant Amatya. Ramachandra Pant entrusted

* Now Nargund is in the Dharwad district and Ramdurg in the Belgaum district of Karnataka.

1. For the genealogy of the Bhave family, see Appendix-A.

their administration to one Appaji Suru. They were, however, captured by Aurangzeb in 1792, but were retaken by Appaji Suru and his able co-adjutor Ramarao Dadajirao of Vetoshi in 1705. From that year onwards Ramarao, among other claimants, mainly began to rule from Nargund. It appears that the rulers of Nargund, though practically independent, never became totally free from the hegemony of either the Chhatrapatis of Kolhapur, or Ramchandra Pant Amatya or the Peshwa. An Ajnapatra of Shivaji II (Shahu) of Kolhapur dated 2.8.1714 says that the *saranjam*, the *mukāsā* villages and the military contingents in the forts of Nargund, Navalgund and Ramdurg were continued to Ramachandra Pant Amatya *as before*.[1] Hence in the beginning Ramrao Dadaji seems to have been working under Ramachandra Pant Amatya to whom Nargund and Ramdurg were granted.

In 1713 Ramrao began to use, with the consent of the Chhatrapati of Kolhapur, his own royal seal[2] reading—

श्रीवेंकटेश पा
दाब्जराजहमसस्य
मुद्रिका दादाजी सुत
स्यासौ रामराय
स्यवर्धतां

Ramrao also got from many Sardars *inam* villages in return for the help rendered to them. Thus he got—

(1) 6 *inam* villages like Asuti, Karmadi, etc. from the Jālihāl Desai.

(2) 3 villages like Hunasikatti from the Navalgund Desai.

1. *Kokanachya Itihasachi Sadhane* (1692–1828), (Bombay, 1971) : 7, p. 7.
2. For his seal, see the *Dharmapatra* dated 1716 given by him for the services in the temple of Lord Vyenkatesha at Nargund. The original document is in the Ramdurg palace.

(3) Kaujagiri from the Dambal Desai.
(4) Avarādi from the Huli Killedar.
(5) 10 villages from the Torgal Desai.
(6) Hattarvāḍ from the Kittur Desai.
(7) the *inam* village of Jādara-hebli and the Tarf of Koṇṇur from the Nawab of Savanur. [1]

In 1715 Ramrao started levying the *Mokās-bāb* and *Gadapaṭṭi* from the territory lying between the Ghaṭaprabhā and Tuṅgabhadrā, the dues which went to the Karavir Government earlier. In 1734 Sambhaji II of Kolhapur formally granted to Dadajirao Bhaskar of Nargund the right to collect the *Mokās-bāb* and *Gadapaṭṭi* in the above area. In 1719 the Chhatrapati of Kolhapur conferred the title of "*Sachiv*" and "*Samsthanik*" on Ramrao, granting him at the same time two inam villages of Mangevadi and Gangapur.

After Ramrao, Dadajirao himself was carrying on the administration of the state. In 1742 Lakshmibai, a wife of Ramrao, got Dadajirao murdered. After the murder of Dadajirao, Ramrao's son Yogirao became the ruler. He, with the support of the Council members, imprisoned Lakshmibai at Kittur. During the rule of Yogirao, the Havaldar of Nargund Banaji Ranasing and Appaji Suru's adopted son Balavantrao attempted to remove him from power.

In 1744 the Nargund Samsthan was divided into 3 parts: (1) one part was given to Yogirao, consisting of Ramdurg and 11 villages, all together rated at 38,000 rupees; (2) the second consisting of Idagal and other villages rated at 12,000 rupees to Bhaskarrao; and (3) the third comprising Nargund and other villages to Balavantrao. Really speaking, the Samsthan of Nargund was made over to Balavantrao, the Bhave brothers getting only small shares.

1. Edward West, *A Memoir of the States of the Southern Maratha Country* (Bombay, 1869), pp. 173 ff.

As a reward for helping Nanasaheb against the Nawab of Savanur in 1756, Ramrao was allowed to take Nargund from Balavantrao, which he did in 1760 with the help of Bhaskarrao and Lingoji Havaldar of the Ramdurg fort. The Peshwa granted to Balavantrao the Hebli village rated at 12,000 in lieu of the *mokas–bab* of Nargund.

In 1762 the Peshwa granted to Yogirao and Bhaskarrao jointly the *saranjam* of Nargund. In 1773 Raghunathrao renewed this grant to them. In 1785 Tipu captured Nargund and carried off Vyenkatrao, his Diwan Kalopant Pethe, and Kalopant's married daughter. Ramrao of Ramdurg fled to Kankanavadi which was under the Patwardhans. After the treaty of Gajendragad of 1787 Vyenkatrao of Nargund was released by Tipu. In 1792 Sawayi Madhavrao regranted Nargund and Ramdurg principalities again jointly to Ramrao and Vyenkatrao.

After the death of Ramrao in 1800 his minor son Narayanrao became the ruler, his uncle Bapurao Ranade acting as the regent. In 1809 Bajirao II partitioned the Nargund–Ramdurg principality between Narayanrao of Ramdurg and Vyenkatrao of Nargund. Narayanrao got 41 villages rated at 87,355 rupees, while Vyenkatrao got 33 villages rated at 71,644 rupees. The Ramdurgkar also got the following 17 villages from the Nargundkar[1] :

(1) Meṇasigi	(6) Jālikaṭṭi	(11) Huligoppa	(16) Sangal
(2) Hebbāl	(7) Kittur	(12) Hosageri	(17) Kalahal[2]
(3) Asoṭi	(8) Kallāpur	(13) Kitali	
(4) Somankaṭṭi	(9) Sureban	(14) Chikkoppa	
(5) Hadli	(10) Goṇṇāgar	(15) Avarādi	

1. *Ajnapatra of Bajirao Raghunath dated A. D. 1809*, found in the Ramdurg Palace.
2. See also PA, KJ : 240, Letter in Modi by Narayanrao Ram to Baba Saheb (c. 1810 A. D.)

In return the Ramdurgkar was to maintain a contingent of 113 troops and the Nargundkar of 112 troops for the service of the Peshwa.

In 1820 an agreement was signed between the East India Company and Narayanrao who accepted the Company's suzerainty. Narayanrao died in 1827. Owing to disputes about adoption, the Ramdurg State was under the administration of the Company from 1827 to 1829. But from 1829 to 1857 Radhabai, the widow of Narayanrao, ruled ably. In 1872, after the death of Ramrao (1857-72), his minor adopted son Yogirao became the ruler, with Datye as his Karbhari. On the death of Yogirao in 1877, during the minority of his son Vyenkatrao (i. e. from 1877 to 1900) the administration was carried on by a joint council of two Karbharis, one appointed by the Company, the other by the Ramdurgkar. The Company's nominee was Madhav Vishnu Masurkar. He fixed a reasonable land assessment and devised better methods for its collection. After the death of Vyenkatrao in 1907, the Ramdurg administration was again under the Company during the minority of his son Ramarao from 1907 to 1915. During his rule only Ramdurg was finally merged with the Indian Union in 1948.

Original unpublished sources :

In this paper I start with 1762, the date of the first restoration, because from this date onwards we begin to get more archival material giving details about the extent of the principality, about economic, social and other matters. While the first important revenue document dated 1762 is based on an earlier *beheda* of 1759, the *beheda* itself could not be traced so far, but the details are found in the 1762 document as well. The archival material which I have analysed and interpreted for the use of this paper consists of documents such as the following : *Yadi Ajmas of Samsthan Nargund*

dated 1762, *Hisheb Saranjam of Yogirao Ram and Bhaskarrao Dodoji* dated 1769, *Taleband of Taluka Nargund* dated 1788, *Terij Wasul Baki of Taluka Nargund* dated 1788, *Zamin-Zada Inamat of Pargana Nargund* dated 1808, *Patrak Akar Jama of Mauje Chikop in Taluka Ramdurg* dated 1811, *Lavani of Mauje Chikop* dated 1811, *Wasul Jamakharch of Mauje Chikop* again dated 1811, *Zamin-Zada of Mauje Chikop* dated 1812, *Jamabandi of Mauje Chikop* of the same year as above, *Zamin-Zada Inamat Sardeshkat of Pargana Nargund and Tarf Konnur* dated 1817, etc. I have also consulted the original Modi documents preserved in the Ramdurg Palace such as *Nemnuk beheda of Samsthan Norgund* dated 1762, *Yadi* of the total income, Mokas-bab, gadapatti etc. dated 1762, an official order dated 24-12-1791 with the seal of Madhavrao Narayan, addressed to the commandant Lingoji Gaikwad Hawaldar of the Nargund fort asking him to hand over the fort to Ramrao Govind and Vyenkatrao Bhaskar, the original *sanad*, with the seal given by Govind Bhikaji Subhedar, Sardeshgat Mamle Torgal, on 21-8-1795 for some land granted as *inam* in Konnur of Taluka Nagund, *Ajnapatra* dated 26-11-1809, with the seal of Bajirao Raghunath, to the Mokadams of 17 villages being the share of Ramdurgkar in the partition between Nargund and Ramdurg, ete. §

Extent of the principality and the revenue it yielded :

In 1762, according to a *Yadi Ajmas af Samsthan Nargund*[1], Madhavrao I made a grant of the Nargund Samsthan

§ Here I take this opportunity to record my gratitude to Shrimant Appasaheb Bhave, a worthy son of the late Rajesaheb, the chief of the Ramdurg State, for kindly allowing me to consult the historical Modi documents in his palace at Ramdurg.

1. Pune Archives, Karnatak Jamav : Rumal No. 240 : *Yadi Ajmas Samsthan Nargund.*

jointly to Yogirao Ramrao (1742–77) and Bhaskarrao Dadaji (1760–73) as per the *beheda* of 1759. The total yearly income or revenue from the Samsthan, according to this grant, was Rs. 2,47,251 -12–3 (about 2½ lakhs). This revenue was to be collected under seven heads :

(1) Pargana Nargund (23 villages)

(2) Tarf Konnur (22 villages)

(3) Pargana Navalgund, Pargana Govankop, Karyat Saudatti (12 villages)

(4) Pargana Badami (6 villages)

(5) Kille Ramdurg (12 villages)

(6) Futgaon (4 villages)

(7) *Mokasbab* and *Gadapatti*

The revenue sums to be collected under these heads were as under :

	Rupees	Annas	Paise (Quarter–anna pieces)	From
(1)	58,414	14	3	(23 villages)
(2)	33,812	3	3	(22 ,,)
(3)	19,848	4	2	(12 ,,)
(4)	23,240	10	0	(6 ,,)
(5)	16,326	7	3	(12 ,,)
(6)	22,437	8	0	(4 ,,)
(7)	73,171	12	0	(8 groups)
	2,47,251	12	3	

(1) In the Nargund Pargana the revenue was collected from the following 23 villages : Qasba Nargund, Mauje Daṇḍāpur, Mauje Somāpur, Mauje Peṭh, Mauje Arbāṇ, Majare Bahikanahaṭṭi, Majare Jagāpur, Majare Karavinakop, Mauje Siddāpur, Mauje Kittur, Mauje Ālūr, Mauje Gulkate, Mauje Hebli, Qasba Shirol, Mauje Waḍawaṭṭi, Mauje Igalgundi, Qasba Hosakere, Mauje

Haṇamāpur, Mauje Māstikaṭe, Mauje Joginahāl, Mauje Karaḍiguḍḍa, Mauje Karlakoppa, and Mauje Kaulagikere. Shirol, Waḍawaṭṭi and Igalgundi were from Samat Shirol and Hoskere, Haṇamāpur, Māstikaṭe, Joginahāl, Karaḍiguḍḍa and Karlakoppa were from Samat Hosakere.

(2) In the Konnur Tarf the revenue was collected from the following 22 villages : Qasba Koṇṇur, Mauje Chikop, Mauje Kalahāl, Mauje Soribān, together with the garden, Mauje Hulgop, Mauje Iḍgal, Mauje Aralikate, Mauje Māraḍgi, Mauje Lakhmapur, Mauje Biknur, Mauje Dongar-Govanakop, Mauje Anagundi (Aneguddi), Mauje Manihāl, Mauje Goṇṇāgar, Mauje Chikmūlangi, Mauje Bennur, Mauje Taḍsi, Mauje Saṅgal, Mauje Talakwad, Mauje Wāsan, Mauje Mallāpur, and Mauje Hotiholiwas. Besides, revenue was realized from Khedikop of Sardeshpande and Hāgnur Inamgaon of Sardesai.

(3) In this group 12 revenue-paying villages were scattered among Pargana Navalgund, Pargana Govanakop and Karyat Saudatti as under : Four villages from Tarf Mullūr, Mauje Kaḍlikop, Mauje Jālikaṭe, Mauje Lakhināyakanakop, Mauje Saṅkadhal, Mauje Surkod, Mauje Hebbāl, Mauje Huṇaśikaṭṭi, and Qasba Govanakop.

(4) In Pargana Badami 6 villages were paying revenue : Mauje Meṇasigi, Mauje Kitali, Mauje Asoṭi, Mauje Megur, Mauje Karmadi, Mauje Somanakaṭṭe.

(5) In Kille Ramdurg revenue was realized from 12 villages : Qasba Tūrnūr, Mauje Ghaṭaknūr, Mauje Kilabanur, Mauje Chinchkhadi, Mauje Doḍḍamāgaḍi, Mauje Halgatti, Mauje Kolchi, Mauje Rankalakop, Mauje Sopadla, Mauje Panchgaon, Mauje Mudenur, Kille Ramdurg Peth.

(6) Four stray villages paid the revenue under the head Futgaon : Aurawādi (Karyat Hūli), Hatarwād, Qasba Hebli, Kavalur (Tarf Koppal).

(7) The *mokas–bab* and *gadapatti–bab** were collected, according to the *beheda*, from different villages widely scattered as shown below :

(1) From Sarkar Savanur
  (1) Qasba Aṇṇigeri
  (2) Zakat Morab
    (i) Pargana Guttal
    (ii) Prant Roṇ.

(2) Chik–Taḍasi.

(3) From Paragana Navalgund
  Deshpande's Inamgon Nagnur, Deskat etc.

(4) From Pargana Dharwad
  (i) Qasba Dharwad, including garden and zakat dues.

(5) Mauje Dhumwāḍ.

(6) From the Zakat of
  (i) Beṭgeri
  (ii) Khānāpur
  (iii) Dhumwāḍ

(7) From Pargana Gadag
  (i) Mauje Umachgi
  (ii) Pargana Hubli
  (iii) Tarf Kittur
  (iv) Mauje Kowalwad
  (v) Mauje Ālur (Pargana Kerur)
  (vi) Chāvḍi (Pargana Badami)

---

* The *mukāsā* and *gaḍapaṭṭi* are called *bab* here. The terms '*mukās–bāb*' and '*gaḍapaṭṭi*' are used here, like '*nāḍgauḍki*' and '*sahōtrā*' as definite dues which could be granted to anybody either for the services rendered by him to the state or as *inam*. Here the recipient was formerly the Chhatrapati of Kolhapur, and then the chief of Nargund–Ramdurg principality.

(vii) Mauje Golarhāl
(viii) Mauje Inchinahāl
(ix) Mauje Kalapur
(x) Mauje Batkurki
(xi) Mauje Abbigeri

(8) From *Saranjami* villages of the Patwardhans :
(i) Pargana Lakshmeshwar
(ii) Mauje Shekhad
(iii) Pargana Rayara-Hubli
(iv) Pargana Mulgund
(v) Mauje Karlawaḍ
(vi) Qasba Igalahalli

Thus the sources of reveuue were, broadly speaking, land revenue from the Chali lands, the *mokās-bāb* and *gaḏapaṭṭi*, the inam villages given by various chiefs such as the Nawabs of Savanur, the Deshpande of Nagnur, the Desai of Gadag, the Saranjams of the Patwardhans, the Zakat dues, deskat dues, from garden lands and the like.

Some other revenue details are given in the *Nemnuk* of A. D. 1762 found in the Ramdurg Palace. The *Nemnuk* of Samsthan Nargund was granted (by Madhavrao Peshwa I) according to the *beheda* of 1759 to Yogirao Ram and Bhaskarrao Dadaji jointly in 1762. The Samsthan was rated at Rs. 2,47,251-12-3. This revenue was made up of three large sums as shown below :

I the Saranjam rated at Rs. 2,06,832-5-0 enjoyed by Balantrao (son of Appaji Suru).

II Saranjam rated at Rs. 28,419-7-3 enjoyed by Yogirao.

III Saranjam of Rs. 12,000-0-0 enjoyed by Bhaskarrao.

All these three saranjams had been given earlier as per the *beheda*. Now Balavantrao was deprived of his saranjam, which was given to Yogirao and Bhaskarrao in addition to their own saranjams. (A) The saranjam of Balavantrao was

made up of the grant from the Govt. taluka, and the revenues from Venkatrao Narayan (Ichalkaranjikar), Govind Hari, Parasharam Ramchandra, and Malharrao Bhikaji Raste. (1) The revenue paid by Venkatrao Narayan came from (a) Navalgund Pargana (villages of Huṇaśikaṭṭe, Govankop, Hebbāl, Jālikaṭṭe and Lakhanāvakanakop of Karyat Saduatti and Saṅkadhāl); (b) *Mukās-bāb* from Pargana Nargund (the villages of Mugnur, Amargol, Aharhaṭṭi, Alagasu, Gadasagar, Trimalapur, Haralikaṭṭe, Nāyakanur), (c) Tarf Govanakop (villages of Banahaṭṭi; Banakankop, Arasinagou, Khanapur, Madguṇaki, Kusugal, Javur, Beganur), (d) Tarf Huli (villages of Adanur, Kapali), and (e) *Kamat* of Chanakavad and Nagarahāli.

Some extra revenue was received which was not included in *beheda*. Such was from the share of the *inam* land of Navalgund Desai Jayagauda, Devara-gud-patti, Govanakop *kamata*, *zakat* from some villages of Pargana Navalagund, *zakat* from Qasba Dharwad, Uppina Beṭageri, Dhumwād in Pargana Mishrikoṭ; *Mokās-bāb* from Tarf Gadag as per *beheda*, from the inam village of Dambal Desai outside *beheda*. (2) Govind Hari's revenue came from Parganas of Lakshmeshwar, Rayara Hubli and Kittur. (3) Parashram Ramchandra's revenue came from Pargana Mulgund. (4) Malharrao Bhikaji Raste's dues were received from Parganas of Kerur ond Badami.

(B) Similarly Yogirao's saranjam consisted of dues from Tarf Navalgund (village of Surkod). from Govankop, Kavalur,Mullur,Jogarakop,Mudenayakandkop,one-third of *hak* of Jayagauda Desai Navalgundkar,*zakat* from Koṇṇur,*Mokās-bab* from Vyenkatrao Narayan's villages in Navalgund Pargana (villages of Balavatgi, Kongwād, Balehar, Khalagnur etc.), Pargana Gadag, Kusugal, Khedikop, the inam village of Mallappa Deshkulkarni of Mamle Torgal,Mauje Umachgi,the inam village (in Pargana Gadag) of Giridharrao Savanur,from Govind Hari's lands in Pargana Rayara Hubli, from Qasba

Iṅgalahlli in Sarkar Torgal (Parashram Ramchandra),Mauje Kolwād in Pargana Govanakop (Savanurkar Mughal), Mauje Abbigere in Pargana Badami (Malhar Bhikaji Raste), Pargana Lokapur (Vyenkoji Ghorpade Mudholkar's *Mokās-bab*).

(C) Bhaskarrao Dadaji's *saranjam* consisted of dues from Mauje Nagnur in Pargana Navalgund (the *mokas–bab* from the inam village of Girmaji Rakhmaji Deshkulkarni, Mauje Kitali in Pargana Badami (Malharrao Bhikaji) and from Pargana Konnur in the following villages : Saṅgal (Inam), Iḍagal, Baragur, Anagundi (Aneguddi), Chikmulangi, Kalhāl, Hāgnur and Chikop.

Thus in the whole Samsthan

(1) the revenue dues received from Vyenkatarao Narayan were from :

(A) Pargana Navalgund

(a) the whole villages

(b) *Mokās–bāb*

(c) dues from inam villages

(d) from the inam village of Nagnur Deshkulkarni

(B) Tarf Dharwad

(C) Pargana Gadag

(a) *Mokās–bāb*

(b) Inam–gaon

(D) Tarf Koppal, from Kavalur lands

(2) Those received from Govind Hari were in

(A) Pargana Lakshmeshwar

(B) Pargana Rayara Hubli

(C) Pargana Kittur

(3) Those from Parashram Ramchandra were in

(A) Pargana Mulgund

(B) Sarkar Torgal

(4) Those from Tofkhana in

(A) Pargana Batkurki

(5) Those from Malharrao Bhikaji Raste in
(A) Pargana Kerur
(B) Pargana Badami .
(6) Those from Shinde Manolikar in
(A) Mauje Goranhaḷ Basiḍoni
(7) Those from Savanurkar Mughal consisted of *Gaḍapaṭṭi* in
(A) Pargana Morab
(B) Pargana Govankop
(8) Those from Maloji Ghorpade consisted of *Mokās-bāb* in
(A) Karyat Lokapur
(9) Those already enjoyed by Yogirao Ram and Bhaskarrao Dadaji were in
(A) Pargana Nargund
(B) Pargana Badami

Out of Rs. 2,47,251-12-3 a sum of Rs. 19,000 was to be deducted for maintaining the contingent of 350 Swars, 300 by Balavantrao and 50 by Yogirao Ram, and thus a balance of Rs. 2,28,251-12-3 only was to be given to Yogirao Ram and Bhaskarrao Dadaji as per this *Nemnuk*. Although these revenues were assigned to the Bhaves by Madhavrao I, in some cases the Bhaves found it difficult to realise the revenue, especially from the Sardars of the Peshwa. Hence in 1769 Madhavrao I exhorted the concerned Sardars regarding the payment of *mukāsā* and other dues to the Bhaves of Nargund, and also to to the Vyenkatesh temple at Nargund.[1]

The letters were addressed to

(1) Anandrao Bhikaji regarding the payment to the god Vyenkatesh of Nargund, of dues from Qasba Roṇ, Jālihāl and Badami.

.1 enuP Archives, Ghadni / Behede : 453.

(2) Vira-Mallappa Desai of Kittur regarding the payment of *mukāsā* of Rs. 1300 from the Inamgaon Hatarwāḍ in Pargana Kittur.

(3) Khanderao Goso of Savanur for the payment of dues of Rs. 950/- from five villages, viz., Qasba Aṇṇigeri, Mauje Hanchinahāl, Zakat Morab, Pargana Guttal and Mauje Kavalvad, in Taluka Savanur.

(4) Narayanrao Ballal regarding the payment to the Vyenkatesh temple of Nargund, of Rs. 262½, being the dues from Mauje Kekhaḍ in Pargana Gadag, Alangvad in Pargana Navalgund (5 *mars* of land), Mauje Javur in Pargana Navalgund.

(5) Bapuji Suryavamshi Dinkar for the payment of dues from some lands in Mauje Kadadhali of Pargana Navalgund.

(6) Krishnaji Madhavrao regarding the payment of *mukās-bāb* of Rs. 1000 from Pargana Baṭakurki.

The principality under the administration of the Peshwa :

From 1786 to 1792 the Nargund principality was directly under the Peshwa. In 1788 it was administered by a Maratha officer named Raghunath Chintaman. At this time the administrative divisions and the villages they contained were as under[1] :

	Total		Villages alienated		Amali
(1) Pargana Nargund	32	–	10	=	22
(2) Tarf Konnur	29	–	10	=	19
(3) Samat Badami	6	–	1	=	5
(4) Tarf Navalgund	10	–	7	=	3
	77		28		49

1. PA, KJ, : 240.

The total income of this year including the arrears of the previous year was Rs. 1,81,797–9–2.

From a *terij*[1] of the same year (A. D. 1788) of the Nargund Taluka with the same Maratha officer in charge, *viz*. Raghunath Chintaman, we know the following details :

	Adm. divn.	No. of villagee		Revenue (in Rs.)
1	Pargana Nargund	13	22	8628–15–0
	Samat Sirol	3		
	Samat Hoskeri	6		
2	Tarf Konnur	19		5644–10–1
3	Tarf Navalgund	3		1115–10–0
4	Pargana Badami	5		3101–14–0
		49		18491–1–1

Alienated villages in the Samsthan :

From an important document in the Pune Archives,[2] we get the details of the alienated lands in the Nargund principality just one year before the partition between Nargundkar and Ramdurgkar.

	Village	alienated lands in *Mars**
(A) (1)	Qasba Nargund	10
(2)	„ Daṇḍāpur	13–3–0*
(3)	Mauje Somāpur	28
(4)	„ Peṭh	7
(5)	„ Arbāṇ	4–2–0
(6)	„ Gulkaṭe	6
(7)	Majare Jagapur	6
(8)	„ Bhairanahaṭṭi	7

1. PA, KJ : 240 : *Terij*.
2. KJ : 240 : *Zamin-zada Inamat* dated A. D. 1808.

* The first figure stands for *mars*, the second for $\frac{1}{16}$th parts of the *mar*, and the third for $\frac{1}{64}$th parts of the *mar*.

(9) Majare Karavinakop	3
(10) Mauje Siddāpur	3
(11) „ Chik-Nargund	9
(12) „ Hadli	40
(13) Samat Sirval (Shirol)	8
(14) Mauje Kalkere	5-2-0
(15) „ Kittur	15
(16) „ Huṇaśikate	11
(17) „ Jālikati	1
(18) „ Lakināyakanakop	3
(19) „ Sankadahāl	7
	187-3-0
Less : because of damage due to survey, etc.	19-0-2
Balance	168-2-2

These lands were assigned for different purposes as shown below :

(B) (1) Devādāya	:	14-1-0
(2) Bramādāya	:	67-0-0
(3) Maṭhamānya	:	5-2-0
(4) Hospitality	:	2-2-0
(5) Sarkar Nargund Puratan }	:	17--50
(6) Kalopant Pethe	:	5-0-0
(7) Inamdar Puratan	:	17-0-0
(8) Mahadaji Pant Behedekar	:	2-0-0
(9) Chakar-manya	:	4-0-0
(10) Waste land	:	6-2-0
(11) Jamindat of Sankadahal (unaccounted)	:	7-0-0

A *Zamin-Zada*[1] again found in the Pune Archives

1 KJ : 240 (dated A. D. 1817)

throws interesting light on the alienated lands described as *Inamat* and *Sardeshkat* in Pargana Nargund and Tarf Konnur measured in terms of *mars*. The lands were known as *rayare-kehe* lands. In Pargana Nargund there were 187–3–0 *mars* of such lands in 19 villages. In Tarf Konnur there were 87–0–0 *mars* of alienated lands in 25 villages. Thus in 44 villages there were in all 274–3–0 *mars* of land. From these some lands were takan away for special reasons and the remaining ones were assigned for different purposes as shown below :

(1)	Repair of damages, etc.	19–0–0
(2)	Sarvamanya with temples	19–1–0
(3)	Dharmadav with Brahmins	84–0–0
(4)	Baje Inamdar	24–0–0
(5)	Sardesai's nemnuk	5–0–0
(6)	Mathamanya	6–0–0
(7)	Vahivat with Ramdurgkar	24–0–0
(8)	Hospitality of Fakirs	2–2–0
		182–3–2

In connection with No. 2 above, we get references to the previous rulers of Nargund. These lands or some portions of them passed succcssively under the rule of Desai, Tipu, Trimbakrao Anna, Bhanu, Sivarao Desai and Rao Saheb.

Village Jamabandi and Zamin–Zada :

There are also many revenue documents in the Pune Arehives which give us minute details village–wise about the number of peasants in the village, the lands held by each one of them, the land revenue paid by each of them, the types of land tenures by which lands were held, the total lands in the village, the total revenue paid by the village for these lands and the like. Here only one village, *viz.* Chikop in the Ramdurg principality, is selected as an example. According to a document *Lavani Mauje Chikop* dated A. D. 1811, there were four types of land tenures in Mauje Chikop, *viz.* *Chali*,

Khandaguittige, *Makta–guttige* and *Natt–Kaul*. The lands held by these tenures could be called *khalsa*. The alienated lands were *Judi Inamdars'* lands. The names of the cultivators of all the *khalsa* lands are given. The measurement of lands was in terms of *mars*, and the payment of revenue was in *hons*. Thus we have considerable influence of Vijayanagara on the land revenue system here.

There were 32 holdere of *Chali* lands, which were like *Polaj* lands of the Mughal times. The rate of assessment for all the *Chali* lands was the same. It was 2–10–0 *hons* for ¼ *mar*, or 10–8–0 for one *mar*. Kenchana Gauda paid 2–10–0 *hons* for ¼ *mar* of land, Salebaṇa Vadru 5–4–0 *hons* for ½ *mar*, Irappa Menasagi 7–14–0 for ¾ *mars*, Ishwar Jadhav 1–5–0 for 1/8 *mar*, and Rayaka Halgatte 0–10–1 for 1/16 *mar*. Thus the rate of 10–8–0 hons for 1 *mar* was fixed exactly for all the *Chali* lands. The total number of *Chali* lands was 6¾ *mars*, and for these the total land revenue was 70–14–0 *hons*. The *Chāli* holders owned their own lands, they were proprietor–peasants and could be compared with the Mirāsdars and Thalkaris in Maharashtra. There were 46 *Khandaguttige* holders, and the revenue they paid varied from man to man depending upon various factors. Thus for half a *mar* Yellappa Mullur paid one *hon*, Śivaṇṇa Girijamma was paying 0–14–0 *hons*, Śivayya Agadi 1–12–0 *hons*, Linganna Siddanahāl 1–0–2 *hons*, Bonaṇṇa Mulangi 1–4–0 *hons*, and Rāghappa 1–0–2 *hons*. There were in all 44¼ *mars* of *Khandaguttige* lands. It may be noted that the highest amount paid for the *Khandaguttige* land was just 1–12–0 *hons* while for the *Chāli* land of the same extent (½ *mar*) it was 5–4–0 *hons*, *i. e.*, exactly 3 times as much as the *Khandaguttige* revenue.Again for the total 6¾ *mars* of *Chāli* lands,the revenue was 70–14–0 *hons*, while for 44¼ *Khandaguttige* lands, the revenue was 97–6–0 *hons*. There were 9 holders of *Maktaguttige* lands. Here also the revenue varied from land to

land. The highest amount of revenue for one *mar* of the *Maktaguttige* land was slightly over 2-0-0 *hons*. Of the 6 holders of *Naṭṭ-Kaul* lands, only one man Musaṇṇa Holi paid 1-8-0 *hons* for one *mar*. This seems to be the highest revenue for *Naṭṭ-Kaul* lands.

By an examination of the revenue figures of lands in all the four types of tenures, we notice that for one *mar* of *Chāli* land 10-8-0 *hons* were realised, for one *mar* of *Khaṇḍaguttige* land about 2-8-0 *hons* were realized, for *Maktaguttige* land about 1-8-0 *hons* and for *Naṭṭ-Kaul* land about 1-0-0 *hon* was realised.

Guttige, *makta*, *khand* and *kaul* all imply some sort of agreement or contract. But *guttige* also means an assessment or rental on land.[1] Similarly *makta* also means a fixed rate or rent. *Makta-gutta* means a contract or lease of land at a fixed stipulated rate, not liable to extra cesses; or the land so held.[2] *Khandamakta* implies a contract, a monopoly : land leased at a fixed, and usually a favourable rate.[3] The term '*Kaul*' literally means a word, a promise, an agreement or contract. It generally implies a contract or lease of lands granted on favourable conditions, as in the case of the cultivation of waste lands, for which a remission of rent is granted for a given period.[4] But the words used in this document are *Khandaguttige*, *makta-guttige* and *natt-kaul*. In all these cases the lands, as could be interpreted from the context, were leased out to the cultivators for a specific period, in the first case receiving more land revenue than in the other two, and in the second case receiving more land revenue than in the third. For *Chali* lands the revenue was, of course,

---

1. *Wilson's Glossary*, p. 191.
2. *Ibid.*, p. 322.
3. *Ibid.*, p. 277.
4. *Ibid.*, p. 270.

the highest.

There were in all 93 holders of land paying an yearly revenue of 84-14-0 *hons*. To this could be added one Judi Inamder paying 13-2-0 *hons* as govt. revenue for his *juḍi inam* of 5-4-0 *mars* of land. The break-up of different types of landholders, their holdings and the land revenue paid by them can be summed up as below :-

Holders of land	**Lands in mars**	**Land tax in hons**
32 *Chali* holders	6-12-0	70-14-0
46 *Khandaguttige* holders	44-4-0	97-6-0
9 *Makta-guttige* holders	20-8-0	30-4-0
6 *Natt-kaul* holders	8-2-0	9-8-0
1 *Judi Inamdar*	5-4-0	13-2-0
Total	84-14-0	221-2-0

Although there were 93 holders of land by these four types of land tenures, there were in reality only 51 landholders, some of them holding lands by more then one tenure. Of these 51 landholders 32 were, as per *Patrak Akar of Chikop dated 1811*, the holders of *Chali* lands, and of these except one, *viz.*, Tammanna, all the 31 were holding both *Chali* and *Khaṇḍa-guttige* lands. Of these 32 again, 2 were holding lands by all the first three tenures, and 3 by the first two and the last tenures. Out of the total of 79-10-0 *mars* of *khalsa* lands, the largest amount of land held by a Chaḷidar was 3-14-0 *mars*, and by a non-Chali holder 7-8-0 *mars*. Those who held lands measuring more then 3 *mars* were the following in a descending order :

Names of holders		*Mars* of land
(1) Iravva Gaudsani		7-8-0
(2) Lingappa Āji		6-10-0
(3) Timi Naik		5-8-0
(4) Hanamantrao		4-6-0
(5) Sol Bāṇāvali	(including Chali)	3-14-0
(6) Venku Mohite	(—,,—)	3-14-0

(7) Kenchana Gauda (—,,—) 3-8-0
(8) Irappa Umtar (—,,—) 3-2-0

These we should say were the rich land holders and the last four were well-to-do landed proprietors in the village. 26 holders had lands less than a *mar* each. There were four Balutedars, *viz.* a carpenter (Sutar), a blacksmith (Lohar), a Mahar and a Pinjar (cotton cleaner). They held no lands, and yet they paid 15-8-0 *hons* as the land-tax ! Besides the land tax, a number of cesses were levied from the peasants such as the *Chali-paṭṭi* from the *Chali* land-holders, the *makta-paṭṭi*, *kaul-paṭṭi*, *sibandi-paṭṭi*, and *muḍ-paṭṭi.*[1] Thus the total area of land in the village including the lands of the Judi inamdar was 84-14-0 *mars* and the total land revenue, including that paid by the Balutedars was 236-10-0 *hons*. The total collection from the cesses was 385-4-1 *hons* and the total revenue (land revenue + cesses) was 621-14-1 *hons* for 84-14-0 *mars* of land.

The total lands, as mentioned in this document, include only the *Khalsa* lands and *judi* lands. They do not include the lands granted to temples, Brahmins, mathas etc. A complete idea of all the lands can be had from another document in the Pune Archives called the *Zamin-zada of Mauje Ghikop dated 1812 A. D.*[2] According to it, there were in all 205-8-0 *mars* of land in Chikop. Of these, 82 *mars* were *khalsa*. We find slight changes in the holdings of this year as compared with those of the previous year. Out of 82 *mars*, 6-2-0 were *Chali*, 24-0-0 were *khaṇḍa-guttige*, 43-12-0 were *makta-guttige* and 8-2-0 were *naṭṭ-kaul* lands. Of these only the *Chali* lands were owned by the actual cultivators. In other words, they were the peasant-proprietors. In the case of other lands,

1. PA, KJ : 241/1 *Patrak Akar Jama Mauje Chikop, Taluka Ramdurg, dated 1811 A. D.*
2. PA, KJ : 241/1.

although they were tilled by tenants-at-will, their owners were different. An idea of the distribution of these lands also can be had from these documents. Of the total 205-8-0 *mars* of land, 29 *mars* constiteted common lands and the border lands of the village. Of the remaining 176-8-0 *mars*, 16-8-0 were granted as *dharmadava* to the temples, Brahmins, and mathas. There were four temples dedicated to the gods, Hanamant, Gramadevati, Mariyamma and Kaladeva respectively. Hiremath and Viraktamath were the two mathas. Among the Brahmin recipients of the grants were Yadava Dikshit Nargundkar, Venkatacharya Somapur, Keshavacharya Somapur, Tammappa Vaidya Nargund, Narayan Dikshit Purohit of Ramdurg, Narasimha Dikshit Puranik of Ramdurg, Shankara Dikshit of Ramdurg, and Ramachandra Dhonda Patwardhan of Nargund. 75 *mars* were enjoyed by the Inamdars such as the Sardesai and Nadgauda Navalgundkar, Deshpande Ramdurgkar, the Patils and Kulkarnis.

The lands in this village are called *raya-rakhi* lands. In other words, these were formerly included in the Vijayanagara empire, and the Vijayanagara rulers fixed the standard assessment for these lands. The measure of land that they took for fixing the assessment in this part of the empire was known as the *mar*. The *mar* was equal to 36 bighas of land.[1] Under Ali Adil Shah II of Bijapur, the *raya-rekhe* was revised and the standard assessment was now called the '*asl*'. Later during the times of Abdul Majid Khan, the Nawab of Savanur, his Diwan Ali Khan[2] standardised the land assessment, reducing all the cesses and imposts that had come to be added to the original *raya-rekhe* in due course, and called this standard assessment *ainati*. We come across this term in

1. *Nargund Pujari Daftar*, from my personal collection.
2. *Daler-jangi* (a litho-graphed Modi book printed at Dharwad in A. D. 1860), p. 11

many revenue documents relating to Karnataka. After Ali Khan, his second successor Hatam Khan, finding that the *ainati* was rather a modest assessment, doubled it. And this doubled *ainati* also is met with in the Karnataka documents preserved in the Pune Archives. In Chikop we sometimes find a further increase in the *ainati*. The increase, known as *patti*, is 2$\frac{1}{4}$ as much as the original assessment, i. e. *ainati*.[1]

As for the assessment of land revenue here, we know that there were 45 cultivators owning among themselves 82 *mars* of land. The *ain* assessment for 82 mars was 196-7-0 *hons*, and the *paṭṭi* 388-2-0 *hons*. The total assessment was 584-9-0 *hons*. The rate of the *patti* is given in the document itself. It is 2$\frac{1}{4}$ per *hon*.

Bhimanna Pujari had $\frac{3}{4}$ *mar*, for which he paid one *hon* as the standard assessment. The *patti* was 2-4-0, and the total 3-4-0 *hons*. The same amount was paid by another cultivator Tammanna Pujari for the same extent of land. Mallana Gauda Bayappa was paying 4 *hons* for 2-12-0 *mars*, and the *patti* was 9, the total being 13 *hons*.

The standard assessment varied from land to land, probably depending upon its fertility, availability of water supply and some other factors. For example, for $\frac{1}{4}$ *mar* Kenchana Gauda was paying 2-1-0 *hons*, Rayaka Halagatti 2-0-0, Mirtangi Girajamma 0-14-1, Iranna Tālakwād 0-12-0 *hon*, and Jivayya Mudenur one *hon*. For one *mar*, Linganna Hukkeri was paying 2 *hons*. For 3 *mars*, Timi Naik was paying 3-12-0 *hons*. Again, Bhimanna Pujari was paying one *hon* for 0-12-0 *mar*, Tammanna Pujari also was paying 1 *hon* for 0-12-0 *mar*, but Jivayya Mudenur was paying 1 *hon* for $\frac{1}{4}$ *mar* only. The minimum rate seems to have been one *hon* for one *mar*.

1. PA, KJ : 241/1, *Akar Jama Wasul Baki Mauje Chikop dated A. D. 1812.*

For Inamdars such as the Kulkarni, the *patti* was minimum. For 13-2-0 *ain*, only 3-4-0 was the *patti*, while for the Balutedars such as the carpenter, blacksmith, Mahar and Pinjar there was no *patti* at all. But they had no lands either, yet they were paying some amount in lieu of the land tax. Thus the Sutar was paying 3 *hons*, the Lohar 2, the Mahar 10 and the Pinjar 0-8-0 *hon*.

The total jamabandi for 45 cultivators was 584-8-0 *hons*, the total from 1 Inamdar and 4 Balutedars 31-14-0 *hons*, and the grand total was 616-7-0 *hons*.[1]

The items of expenditure in the village of Chikop and others generally consisted of the following :—

(A) Administrative expenses
(B) Religious expenses
(C) Military expenses
(D) Miscellaneous expenses

Administrative expenses covered various payments for the official purposes, salaries paid to the Kamavisdar (Dattopant), and to the Darakdars, presents sent to the ruler and his Diwan, daily wages to the Varatdars, boarding and hospitality expenses on the occasion of the visit of the guests, annual expenditure for feeding the Kamavisdars, allowances paid to the officials when they went out for fixing the land assessment and contingent expenses for stationery such as paper for office use, repairs to the Government buildings and village gates, etc.

Religious expenses covered payment of allowances for the *abhisheka* of the deity in the month of *Shravana*, annual allowances (*varshasanas*) to the Brahmins, expenditure for the celebration of the *Dasara* festival, *Kartika Samaradhana*, payments made for the lighting of government house, bastions and the village office, for the celebration of the *Simga* (Holi)

1. *Akar from Mauje Chikop dated A. D. 1812.*

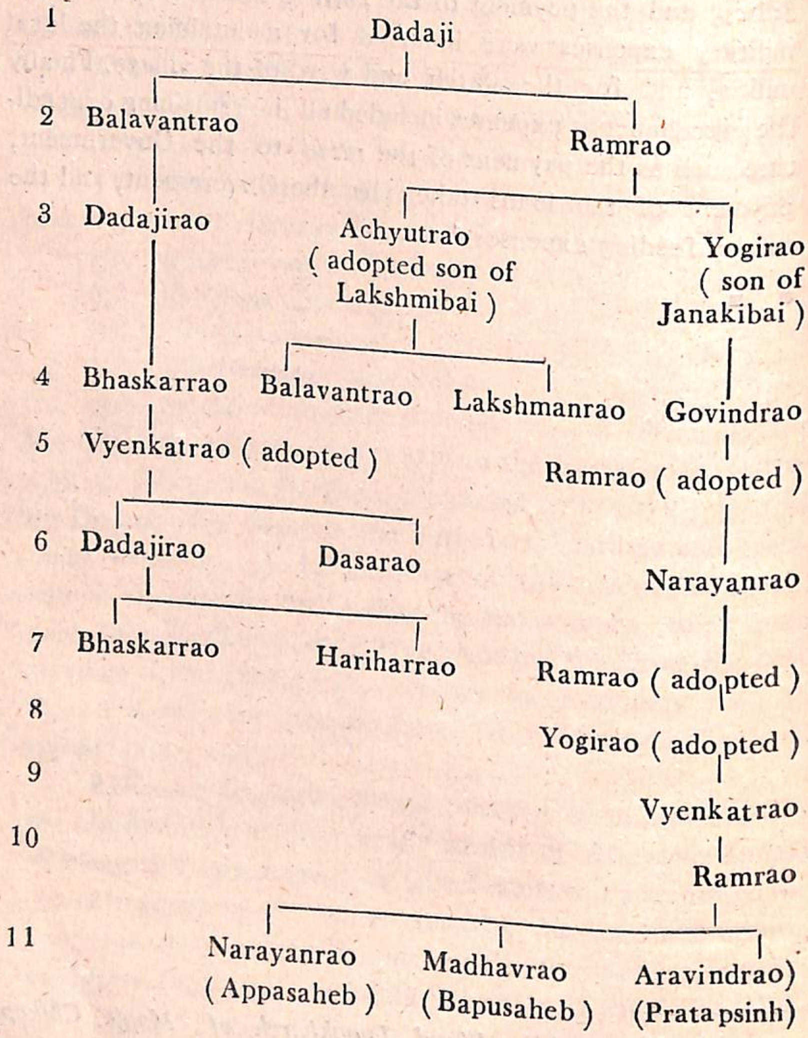
festival, for the special worship of the god Maruti on the first day of the year, for celebrating the *Nagapanchami* festival including the purchase of jaggery and coconut for the purpose, presents to Fakir and Darga in the month of Muharram, for making the *panjya* of God in the month of Jilhej, and the payment of the *paṭṭi* of Narasimhadeva. The military expenses were incurred for maintaining the local militia, and for the watch and ward of the village. Finally the miscellaneous expenses included all the remaining expenditure such as the payment of the *rasad* to the Government, payment of the loans taken by the Government, and the sundry feeding expenses.[1]

■ ■

1. PA, KJ : 241/1 : *Wasul Jamakharch of Mauje Chikop* (*A. D. 1811*).

APPENDIX -- A

Genealogy of the Bhave Family

APPENDIX – B

(Bhave Rulers*)

(a) Joint Principality of Nargund-Ramdurg

1.	Ramarao Dadajirao	1705-1740
2.	Dadajirao Ballal	1740-1742
3.	Yogirao Ramrao	1742-1744
4.	Balavant Appaji Suro	1744-1760
5.	Yogirao and Bhaskarrao Dadaji	1760-1773
6.	Yogirao and Vyenkatrao	1773-1777
7.	Vyenkatrao and Ramrao	1777-1785
8.	Peshwa rule	1786-1791
9.	Vyenkatrao	1792-1810

Rulers in Nargund and Ramdurg after Partition, 1810

(b) Nargund

1.	Vyenkatrao	1810-1817
2.	Dadajirao Appasaheb	1817-1842
3.	Bhaskarrao Babasaheb	1842-1858

(c) Ramdurg

1.	Narayanrao Appasaheb	1810-1827
2.	Under Company's admn	1827-1829
3.	Radhabai Saheb	1829-1857
4.	Ramrao Narayanrao	1857-1872
5.	Yogirao Ramrao	1872-1877
6.	Vyenkatrao Yogirao	1877-1907
7.	Ramrao Vyenkatrao	1907-1949

* Based on the *Bhave-Kula-Vrittanta* (Pune, 1940)

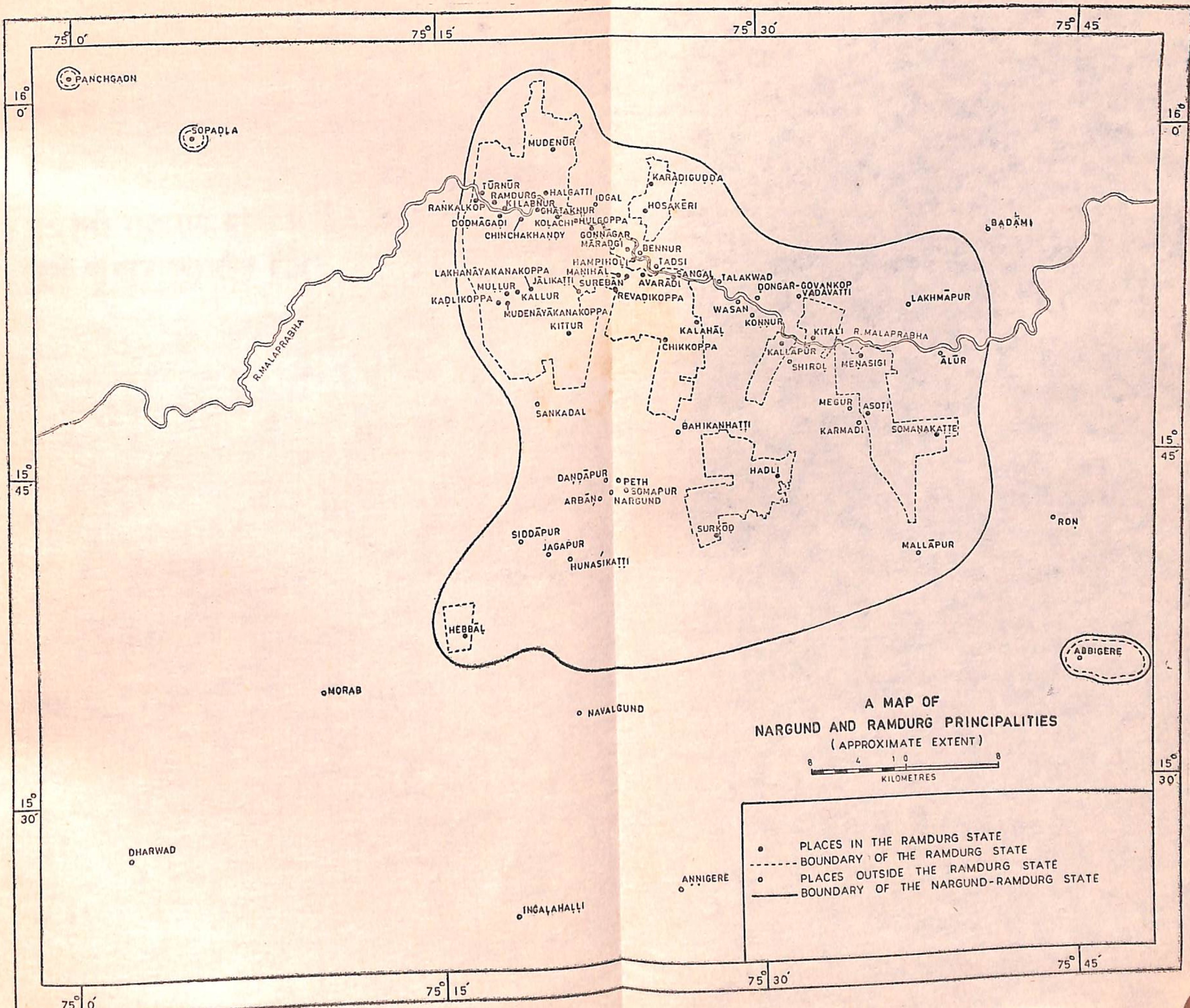
APPENDIX - C

Viilages in the Ramdurg State

There were 42 villages in the Ramdurg State according to a map in the palace prepared during the British period (including two personal villages).

(1) Panchgaon
(2) Sopaḍlā
(3) Mudenur
(4) Tūrnūr
(5) Rāmdurg
(6) Kilabnur
(7) Raṅkalakop
(8) Doḍ-Māgaḍi
(9) Mullur
(10) Kaḍlikoppa
(11) Hebbāl
(12) Jogarakoppa
(13) Mudenāyakanakoppa
(14) Lakhināyakanakoppa
(15) Kallur
(16) Chinchkhaṇḍi
(17) Ghaṭaknur
(18) Halagatti
(19) Kolachi
(20) Kittur
(21) Manihāl
(22) Jālikaṭṭi
(23) Goṇṇāgar
(24) Hulgoppa
(25) Māstikaṭṭi
(26) Karaḍiguḍḍa
(27) Hosakeri
(28) Māraḍagi
(29) Haṁpiholi
(30) Saṅgal
(31) Avarādi
(32) Sureban
(33) Revaḍikoppa
(34) Chikop
(35) Kalahāl
(36) Kitali
(37) Kallapur
(38) Hadli
(39) Surkoḍ
(40) Meṇasigi
(41) Asoṭi
(42) Somanakaṭṭe

■ ■ ■

A MAP OF
NARGUND AND RAMDURG PRINCIPALITIES
(APPROXIMATE EXTENT)

भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक ६३ : १, जुलै १९८४

टिपण

छत्रपती राजाराम यांची पत्नी राजसबाई हिचे पन्हाळगडावरील मंदिर

शककर्त्या शिवाजींचे कनिष्ठ पुत्र राजाराम होत. छत्रपती संभाजीच्या मृत्यू-नंतर निर्माण झालेल्या अत्यंत कठीण परिस्थितीत त्यांनी मराठ्यांचे राज्य आपल्या सहकाऱ्यांसह रक्षिले.

राजारामांची एकूण लग्ने चार झाली. प्रथम पत्नी जानकीबाई ही प्रतापराव गुजरांची कन्या होय. हे लग्न १५ मार्च १६८० रोजी झाले. दुसरी पत्नी ताराबाई ही हंबीरराव मोहिते यांची कन्या असून, हे लग्न १६८४–८५ च्या सुमारास झाले. तिला एक पुत्र दुसरा शिवाजी हा होता. राजारामाचे तिसरे लग्न राजसबाई हिच्याशी झाले. ही कागलकर घाटगे घराण्यातील होय. हिला एक पुत्र संभाजी हा होता. राजारामाचे चौथे लग्न अंबिकाबाई ऊर्फ अहिल्याबाई हिच्याशी झाले.

राजारामाच्या या चार बायकांपैकी राजसबाई या वृद्धापकाळाने पन्हाळा येथे १७५१ मध्ये निधन पावल्या. त्यावेळी त्यांचे पुत्र संभाजीराजे पत्नी जिजाबाई या तेथेच होत्या. पन्हाळा हीच राजधानी असून सर्व येथेच रहात होते.

आज पन्हाळा गडावर सोमेश्वर तलावाच्या पूर्व बाजूस तळ्याची बाग या नावाने ओळखली जाणारी एक पडसर जमीन आहे. या जागेतच महाराणी ताराबाई पुत्र शिवाजी, तसेच रामचंद्र पंत अमात्य बावडेकर, छ. संभाजी राजे यांची पत्नी जिजाबाई यांच्या समाध्या, देवळे आहेत. रामचंद्रपंत अमात्यांच्या समाधीच्या पूर्वेस सिटी सर्व्हे नं. २०५ क्षेत्र १०२१८–९ चौ. मीटर या जागेत एक देवालय आहे.

हे देवालय ६२० सें. मी. लांब, ५०२ सें. मी. रुंद व ३१० सें. मी. उंच आहे. देवळास कळस (शिखर) आहे. देवालयात २१×२१ सें. मीटर सिंहासनावर वीरासन घातलेली काळ्या पाषाणाची ३३×२१×१० सें. मीटरची राणीची मूर्ती आहे. या मूर्तीने वीरासन घातले असून तिचा उजवा गुडघा वर, व त्यावर आशीर्वादासाठी हाताचा पंजा कोणीतरी तोडलेला दिसतो. डाव्या मांडीची बैठक आहे. हातात व पायांत राजेशाही अलंकार असून गळ्यातही दागिने आहेत. डोकीवर

टोप आहे. एकंदरीत मूर्तीच्या निरीक्षणावरून ही मूर्ती छत्रपती वंशातील आहे. व ती राजाराम पत्नी राजसबाईचीच असावी. कारण पन्हाळगडी छत्रपतींची स्मशान-भूमी हीच आहे.

पन्हाळगडावरील छत्रपतींचे पुजारी श्री. वा. शा. भाडेकर व वयोवृद्ध मंडळी, श्री. शं. रा. भोसले गुरुजी वय ७५, श्री. गोविंदराव दळवी हवालदार, यांना विचारले असता ते म्हणाले की, संभाजी राजांच्या देवळासमोर जे मंदिर आहे, ते संभाजी पत्नी जिजाऊंचे आहे. त्यास आईसाहेबांचे देऊळ म्हणतात, व हे जे सि. नं. २०५ मधील मंदिर आहे, यास सई आईसाहेबांचे देऊळ म्हणतात. आणि ही गोष्ट खरीच आहे. संभाजी राजांच्या पत्नी जिजाबाई या प्रजेच्या आईसाहेब होत्या. व संभाजीच्या मातोश्री राजसबाई या सईआईसाहेब (मोठ्या-वडील आई) होत्या. त्यामुळे हे मंदिर व त्या मंदिरातील मूर्ती ही छत्रपती राजसबाई यांची आहे.

काहींच्या मते हे मंदिर ताराबाईंचे आहे. पण हे संभवनीय वाटत नाही. कारण महाराणी ताराबाई या सातारा येथे १० डिसेंबर १७६१ रोजी निधन पावल्या. संभाजी राजे २० डिसेंबर १७६० रोजी टोप येथे निधन पावले. त्यांचे मंदिर, टोप, कोल्हापूर व पन्हाळा येथे आहे. ताराबाईंच्या समाधीची जागा श्री क्षेत्र माउली येथे आहे. शिवाय कोल्हापूरचे कर्तबगार छत्रपती कै. शाहू महाराज यानी पन्हाळगडी १९१३ मध्ये शककर्ते शिवाजीचे मंदिर बांधून त्यात कागलचे श्री. धों. रा. सुतार यांच्याकडून पांढऱ्या संगमरवरी दगडांची अश्वमूर्ती (शिवाजीची) जेव्हा बसविली त्याचवेळी त्याच्याशेजारी 'महाराणी ताराबाई करवीर राज्य संस्थापिका' असे लिहून त्यांच्या 'पादुका' स्थापन केल्या. त्यांचे देऊळ असते तर त्यांनी त्या स्थापन केल्या नसत्या व हे राजांच्या नजरेतून सुटणे शक्य नव्हते. कारण रेकॉर्ड-मध्ये बारीकसारीक गोष्टींच्याही त्यांनी नोंदी केल्या आहेत. या मूर्तीची पूजा-अर्चा कोल्हापूर छत्रपतीकडून आजही होत आहे, हा मोठाच पुरावा आहे.

यावरून सि. स. नं. २०५ मध्ये असलेले मंदिर हे छत्रपति राजारामाची पत्नी, संभाजीची आई, राजसबाई हिचेच असले पाहिजे.

(या टिपणास आधार करवीर रियासत ले. स. मा. गर्गे नवीन आवृत्ती, पृ. ४८,६१,६२,१४९,१५४,२७८ व करवीर इतिहासाची साधने यांचा घेतला आहे.)

—मु. गो. गुळवणी
श्रीशिवसंस्कृती मंडळ, पन्हाळा

■ ■

The temple of Rajasbai, wife of Chhatrapati Rajaram, on the fort of Panhala.

Summary

In this note, an attempt has been made to prove that the temple on city survey plot No. 205 to the east of the Samadhi of Ramchandrapant Amatya on the fort of Panhala is of Rajasbai, the third wife of Chhatrapati Rajaram, and not of Tarabai, his second wife.

■ ■ ■

BISM Quarterly 63 : 1, July 1984

Book Review

Garge, S. M., Hindurao Ghorpade Gharānyāchā Dakshinetila Itihāsa

(Pune : Dastane Ramchandra ani Co., 1983), pp.24+240, 1 map, three photos, 7 appendices, Price Rs. 40

Family history is an important form of historical wrting. The field of Maratha history is rich in family accounts written by modern historians. Family histories of the Shindes, the Holkars, the Pawars, the Gaikwads, the Angres, the Patwardhans, the Vinchurkars and many other prominent Maratha sardars have already been written. However, the family of Ghorpades is an exception to this. Really speaking, the achievements and exploits of this family in the Deccan are as impressive and important as those of other well-known Maratha families in different parts of India. It was one of the very few Maratha families having a long and continuous military tradition right from the pre-Shivaji period till the end of the Maratha kingdom in 1818. That is why, a few years back, the great historians, Sir Jadunath Sarkar and G. S. Sardesai, expressed the view that the Maratha history would remain incomplete until the history of all branches of the Ghorpade family was written. Unfortunately, no attempt was made in that direction till the last year. Consequently, a strong need for the family history of the Ghorpades was felt. The author of the present book deserves to be congratulated for satisfying this need, though partially, by producing a historical work on the 'Hindurao' branch of the Ghorpade family.

The Ghorpade family had several branches like those of Mudhol, Kapashi, Satakas, Dattawad, Gutti-Sondur and Gajendragad etc. Giving a brief account of the Ghorpade family in general in the first three chapters, the present book mainly deals with the political history of the Gutti-Sondur branch of the Ghorpades in Karnatak, known as the 'Hindurdao' branch. This history covers a period of more than six hundred years from 1340 A. D. to 1980 A. D. The whole narrative of the book has been divided into five periods with the help of seven chapters. These periods are : Pre-Shivaji Period, Shivaji Period, Peshwa Period, British or Modern Period (1818-1947) and Post-Independence Period (1947-1980).

The book deals with important subjects like common Rajput ancestry of the Bhosale and Ghorpade families in the beginning and their separation afterwards, rise of the Ghorpade family under the Bahamani and Adil Shahi rulers, service rendered by Mhaloji Ghorpade in the cause of Swarajya during the reigns of Shivaji and Sambhaji, prominent roles of Santaji and Bahirji Hindurao Ghorpade in the defence of Swarajya against the Mughals during Rajaram's period, foundation of the kingdom of Gutti by Bahirji Hindurao, heroic acts of Sidhoji Hindurao and Murarrao Hindurdo which brought prosperity to the Gutti kingdom in the 18th century, and lastly, the part played by Yashwantrao Hindurao, the present member of the Sondur branch, in democratising the Gutti-Sondur kingdom during pre-Independence days and in bringing about its merger with the Indian Republic in 1949. The book contains a map of South India, three photos and seven appendices.

The book is more or less descriptive and lacks analytical approach. Though on the whole it is fairly satisfactory, it suffers from some glaring deficiencies. The author of the book has simply lauded the heroic deeds of Mhaloji, Santaji,

Bahirji and Murarrao, but has failed to point out their defects or undoings. So far as the sources are concerned, the author seems to have forgotten to consult the important published source like *The Calendar of Persian Correspondence* and valuable unpublished English records from the Madras State Archives. He has not even cared to examine critically the sources he has utilised in his work. It is a well-known fact that the historical papers and documents on which D. V. Apte's book entitled 'Mudhol Samsthanacha Itihasa' is based, are not genuine and reliable. Still the author has unquestioningly accepted their authenticity and has copiously utilised them in writing first three chapters of his book. Consequently, many of his statements and arguments in these three chapters, especially those relating to his view that the Bhosale and the Ghorpades had common Rajput ancestry, have become controversial. The genealogy of the 'Hindurao' Ghorpade family given at the beginning of the book has also become defective.

The author makes a statement on p. 49 that Shivaji and Mhaloji concurred on the point of establishing Swarajya.s This statement is based on the Kaifiyat of the Ghorpade family. Kaifiyat is not considered to be a first grade source. The author should have produced a more reliable and direct evidence in support of his statement. In fact, the author's whole discussion regarding the service rendered by Mhaloji Ghorpade in the cause of Swarajya during Shivaji's period (pp. 46-51) is vague and unconvincing due to lack of proper evidence.

There are some factual errors in the book. On pp.46-47 the author says that Mhaloji Ghorpade was one of the companions of Shivaji when the latter started his activities of Swarajya in 1646-47. This statement is not correct. Mhaloji's name does not appear in any of the historical documents as ne of Shivaji's early companions. Shivaji first styled himself

as Chhatrapati during his coronation in 1674 and not during the period of his early activities for Swarajya, as the author says (p. 47). According to the author, Shivaji conquered Suvarnadurg and Vijayadurg in Konkan in 1653 (p. 47). Actually he conquered them sometime after 1657.

In spite of the above deficiencies and errors, the book is a fairly good addition to family histories of the Maratha period.

M. R. Kantak

■ ■ ■

सभा-संमेलन-वृत्तांत

१. अहमदाबाद येथे झालेला वाणिज्य इतिहासावरील (Business History) परिसंवाद, मार्च १९८४

भारतातील उद्योग व व्यापार यांच्या गतिमानतेसंबंधीची ऐतिहासिक प्रक्रिया व पार्श्वभूमी लक्षात यावी व या संबंधी ऐतिहासिक संशोधनास चालना मिळावी य उद्देशाने अहमदाबाद येथील इंडियन इन्स्टिटयूट ऑफ मॅनेजमेंट या संस्थेने मार्च १९८२ मध्ये एक परिसंवाद घडवून आणला व त्यानंतर एतद्विषयक विविध बाजूवरील परिसंवादांची एक मालिका सुरू केली. या प्रत्येक परिसंवादात सादर झालेल्या निबंधांचा एक स्वतंत्र ग्रंथही मागाहून प्रकाशित करण्याची योजना आखण्यात आली.

मार्च १९८२ च्या पहिल्या परिसंवादाचा विषय होता, ' भारतातील वाणिज्य वृत्तीच्या जमाती–एक ऐतिहासिक समालोचन '. भारतातील उद्योगधंद्यांची वाढ या देशातील काही ठराविक जमातीतील संयोजकांच्या प्रयत्नामुळे घडून आली का यासंबंधीची ऐतिहासिक सत्यता पडताळून पाहणे आवश्यक आहे. त्यासाठी वेगवेगळया तथाकथित वाणिज्य जमातींविषयक ऐतिहासिक संशोधन होणे आवश्यक आहे. १९८२ च्या परिसंवादात सादर झालेले निबंध व त्यावरील चर्चा ग्रंथरूपाने ऑगस्ट १९८४ पर्यंत प्रकाशित होईल असे दिसते.

त्याच मालिकेतील दुसरा परिसंवाद यंदा २९ फेब्रुवारी–३ मार्च १९८४ मध्ये अहमदाबादेत संपन्न झाला. विषय होता— ' शासन व उद्योग व्यवसाय. ' शासन व उद्योग–व्यवसायातील हितसंबंधी वर्ग व त्यांच्यातील परस्परातील संबंध यांचा मोगल काळापासून आजतागायतचा तौलनिक अभ्यास होऊन एक समग्र चित्र उभे रहावे असा या परिसंवादाचा उद्देश होता. या परिसंवादात भाग घेण्यासाठी भारत, बांगला देश, जपान, पोर्तुगाल, इंग्लंड, अमेरिका इ. देशांतील सुमारे वीस–एक संशोधकांना निमंत्रित केले होते. या परिसंवादात सादर झालेले मूळ निबंध पुणे येथे गोखले अर्थशास्त्र संस्थेच्या ग्रंथालयात उपलब्ध आहेत.

या परिसंवादांतील महाराष्ट्राच्या सहभागापुरते सांगावयाचे तर मार्च १९८२ च्या पहिल्या परिसंवादात डॉ. वा. द. दिवेकर यांनी मराठी वाणिज्य व्यावसायिकांवर एक निबंध सादर केला होता. १९८४ च्या दुसऱ्या परिसंवादात पुण्याचे प्रा. ह. कृ. परांजपे, प्रा. अ. रा. कुलकर्णी व डॉ. वा. द. दिवेकर यांनी, व मुंबईच्या प्रा. असिया सिद्दीकी यांनी भाग घेतला.

या परिसंवादांची मालिका घडवून आणणे व त्यानंतर वाचलेले निबंध ग्रंथरूपाने प्रकाशित करणे, यासाठी आर्थिक व मनुष्यबळ उभे करणे या खटाटोपामागे अहमदाबादच्या उपरोक्त संस्थेत आर्थिक इतिहास विभागाचे प्रमुख म्हणून काम करीत असलेले प्रा. द्विजेन्द्र त्रिपाठी व त्यांचे सहकारी यांचे परिश्रम कारणीभूत आहेत.

—वा. द. दिवेकर

२. ‘ छत्रपती शिवाजी महाराज यांचे जीवन आणि कार्य ’ या विषयावरील चर्चासत्र-शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर.

दि. ५ मार्च १९८४ ते ७ मार्च १९८४ असे तीन दिवस, शिवाजी विद्यापीठाच्या इतिहास विभागाने विभाग प्रमुख प्रा. बी. आर. कांबळे यांचे नेतृत्वाने, ‘ छत्रपती शिवाजी महाराज, जीवन कार्य ’ या विषयावर एक चर्चासत्र आयोजित केलेले होते. महाराष्ट्रातील आणि बाहेरील पंचवीसच्या वर संशोधकांनी या सत्रात भाग घेतला होता.

उपकुलगुरू प्राचार्य भोगीशयनम् यांनी सत्राचे उद्घाटन केले. सत्रात एकूण सहा विभाग केले होते व त्यांचे संचलन प्रा. ग. ह. खरे, प्रा. सदाशिव आठवले, प्रा. जयसिंगराव पवार, डॉ. स. मा. गर्गे, डॉ. म. श्री. माटे, श्री. वि. गो. खोबरेकर यांनी केले.

या सत्रात छत्रपतींच्या कार्याचा विस्तृत आढावा अभ्यासकांनी घेतला. छत्रपतींची राजनीती, न्यायपद्धती व नीती, वतनदारीविषयक धोरण, व्यापारविषयक धोरण, करपद्धती, धार्मिक धोरण, शिवकालातील साहित्य व कला अशा सर्व विषयांवर उद्बोधक व सखोल चर्चा झाली.

आपल्या मंडळाच्या कारभारी व संपादक मंडळापैकी प्रा. ग. ह. खरे, डॉ. कृ. ना. चिटणीस, डॉ. वा. द. दिवेकर, डॉ. उषा रानडे, डॉ. कमल चव्हाण व डॉ. म. श्री. माटे यांनी निबंध सादर केले व चर्चेत भाग घेतला.

-उषा रानडे

3. Karnataka History Congress, Fourth Session, Gulbarga, March 1984

The fourth session of the Karnataka History Congress was held at Gulbarga from 24th to 26th March, 1984, under the auspices of the Gulbarga University. Dr. Moraes of Bombay, an eminent historian, was the President of the Congress this year.

The session was well attended. There were participants representing the universities and colleges in Karnataka, Maharashtra and Goa. The members had come from the Karnataka University, Bangalore University, Mysore University, Mangalore University, Gulbarga University, Poona University, Bombay University, and the Karnataka Arehives. A former Director of the State Archives of Andhra Pradesh, Hyderabad, was also present.

About 30 research papers were presented on the first and second days, while the third day was reserved for a symposium on Dr. Ambedkar's social and political thought. The papers presented were on various topics covering ancient, medieval and modern periods of Karnataka history, relating to political, social, economic and cultural aspects. For example, a few papers were on the social reforms in Karnataka, some were on the freedom movement, one or two were on the trading interests of the Europeon powers in coastal Karnataka and a few others related to revenue administration. The discussion following the paper reading was lively.

The symposium on Dr. Ambedkar's social and political thought was presided over by Dr.Nagaraj, the Vice-Chancellor of the Gulbarga University. Four well known scholars spoke on this occasion and there was a very good response from the audience.

The proceedings came to a close with the meeting of the General Body of the Karnataka History Congress. The General Secretary of the Congress, Dr. Veerathappa was in the chair, and the Local Secretary, Dr. Ghatpanadi proposed a vote of thanks. The next session of the Congress is likely to be held at Dharwad under the auspices of the Karnataka University.

—K. N. Chitnis

■ ■ ■

मंडळ – वृत्त

१. मंडळाचा वाढदिवस

यंदाच्या वर्षी मंडळाचा ७४ वा वाढदिवस शनिवार, दि. ३० जून १९८४ (आषाढ शु. १, शके १९०६) रोजी साजरा करण्यात आला. या दिवशी सकाळच्या व संध्याकाळच्या अशा दोन सत्रांत मिळून पाच निबंधांचे वाचन झाले, तसेच मंडळाच्या संग्रहातील काही ऐतिहासिक मोडी व फार्सी कागदपत्रांतील नवीन माहिती सांगण्यात आली.

सकाळच्या सत्राची सुरुवात मंडळाचे कार्याध्यक्ष प्रा. ग. ह. खरे यांच्या उद्‌घाटनपर भाषणाने सकाळी ८–३० वाजण्याच्या सुमारास झाली. गेल्या वर्षात मंडळाने केलेल्या कार्याचा त्यांनी आपल्या भाषणात थोडक्यात आढावा घेतला. त्यानंतर निबंधवाचनास सुरुवात झाली.

प्रथम पुण्याच्या डेक्कन कॉलेजातील डॉ. मा. रा. कंटक यांनी 'शिवाजी–अरब संबंध आणि पोर्तुगीज' या विषयावर निबंध वाचला. तो प्रकाशित पोर्तुगीज कागदपत्रांवर आधारलेला होता. शिवाजी–अरब संबंधांची नव्याने माहिती देणाऱ्या या निबंधात शिवाजी व पोर्तुगीज यांचा अरबांकडे पाहण्याचा परस्परविरोधी दृष्टिकोन, त्यामागील ऐतिहासिक पार्श्वभूमि व दोघांची अरबांसंबंधी भिन्न धोरणे यांचे विवेचन करण्यात आले होते. या निबंधावरील चर्चा खूपच रंगली.

यानंतर गुलबर्ग्याचे एक वयोवृद्ध व्यासंगी संशोधक श्री. गो. प्र. जोशी यांनी 'चंपूकाव्ये' हा आपला निबंध सादर केला. दक्षिणेतील विविध संस्कृत चंपूकाव्यांतून नवीन ऐतिहासिक माहिती कशी मिळते हे त्यांनी सांगितले. विद्यानगरचे विजयनगर हे नाव केव्हा व कसे पडले, अरब लोकांनी दक्षिणेत बजावलेली कामगिरी, रघुनाथ विंचूरकर व पुंडरीक मुनि यांच्याविषयीची हकीगत, संत तुकारामाच्या परंपरेतील राघव चैतन्य, बाबाजी चैतन्य व केशव चैतन्य हे खिलजी व तुघलक काळात होऊन गेले, इत्यादि चंपूकाव्यातून जोशी यांनी दिलेली माहिती मनोरंजक व विचार करण्याजोगी होती.

श्री. जोशी यांच्या निबंधवाचनानंतर डॉ. गो. त्र्यं. कुलकर्णी यांनी मंडळाच्या संग्रहात अलीकडेच भर पडलेल्या कागदपत्रांतील काही फार्सी कागदपत्रांचे वाचन करून त्यातील महत्त्वाची माहिती सांगितली. हे कागदपत्र आदिलाबाद, असीर, शहागंज येथील देशमुख, देशपांडे व कानुंगो असलेला कण्हेर त्रिंबक व नंदुरबारचा देसाई शंकर देसाई यांच्या घराण्यासंबंधीचे होते. या घराण्यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे

कण्हेर त्रिंबक व शंकर देसाई हे दोघे मुसलमान झालेले होते, तर त्यांच्या कुटुंबातील इतर लोक हिंदूच राहिले होते; असे असूनही दोघांच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या हिंदुवारसाकडे मुघल बादशहांनी दोघांच्या जहागिरी चालू ठेवल्या. मुघलांनी हे धोरण का स्वीकारले याचा सामाजिक – धार्मिक (Socio – religious) दृष्टिकोनातून विचार होणे अगत्याचे आहे, असे डॉ. कुलकर्णी यांनी प्रतिपादन केले.

यानंतर प्रा. ग. ह. खरे यांनी मंडळाच्या संग्रहातील तीन मोडी पत्रांचे वाचन करून त्यातील माहिती सांगितली. पहिले पत्र इ. १५७१ चे असून त्यानुसार, केशव चैतन्य महानुभाव याच्या मृत्यूनंतर त्याचे कसबे ओतूर, संमत जुन्नर येथील इनाम त्याचे शिष्य नरसिंहभट व त्याचा मुलगा केशवभट यांना देण्यात आले. दुसरे इ. १६४९–५० चे पत्र अफझलखानाचे असून, त्या पत्राद्वारे त्याने नारो विश्वनाथ पंडित यांचे कोरेगावचे कुलकर्ण पूर्वीप्रमाणे चालू ठेवले. तिसरे पत्र अकबराचे त्याच्या १९ व्या इलाही वर्षाचे असून, त्यात त्याने खानदेश किंवा बुऱ्हाणपूर येथील एक बडा जमीनदार गंभीरराय याला कोणते व किती उत्पन्न नेमून दिले याची माहिती होती.

तिसरा निबंध वाचला तो पुण्याच्या ले. क. (रिटायर्ड) हे. वि. दीक्षित यांनी. त्या निबंधाचे शीर्षक होते. ' मंजुश्री बोधिसत्त्व व भारत–चीन सीमावाद '. मंजुश्री बोधिसत्त्व ही तलवारीच्या जोरावर रानटी लोकांत ज्ञानप्रसार करणारी देवता अशी जुन्या चिनी बादशहांची समजूत. तिचा वापर करून २० व्या शतकातील चिनी कम्युनिस्ट राज्यकर्त्यांनी तिबेटवर आपले सार्वभौमत्व कसे स्थापन केले, भारतीय नेत्यांना अधिराज्य (Suzerainty) व सार्वभौमत्व (Sovereignty) यातील फरक न कळल्याने तिबेटच्या बाबतीत ते कसे फसले, इत्यादि गोष्टींचे विवेचन श्री दीक्षित यांनी केले. या निबंधवाचनानंतर सकाळचे पहिले सत्र ११–३० वाजता संपले.

संध्याकाळी ५ ते ६ या वेळात मंडळाच्या सभासदांसाठी अल्पोपहार व कॉफीपानाचा कार्यक्रम झाला. ६ वाजता निबंधवाचनास सुरुवात झाली. या सत्रात दोन निबंध वाचले गेले व ते सदीप होते. पहिला निबंध वाचला वाईच्या विश्वकोश कार्यालयात काम करणाऱ्या श्री. सु. र. देशपांडे यांनी. निबंधाचा विषय होता ' यक्षिणी '. ' समरांगण सूत्रधार ', ' अपराजित पृच्छा ', ' तंत्र राजतंत्र ' इत्यादि भारतीय वास्तुशिल्पावरील ग्रंथ, कालिदासाची नाटके, बौद्ध वाङ्मय, लोकसाहित्य वगैरेंचा आधार घेऊन श्री. देशपांडे यांनी असा मुद्दा मांडला की, यक्षिणी व वास्तुशिल्पातील इतर सर्व प्रतीके सुरुवातीला भारतीय शिल्पशास्त्रज्ञांनी मातृत्व व प्रजननदर्शक म्हणून वापरली. पण पुढे काही काळाने त्यांनी त्यात शृंगारकल्पना आणल्याने प्रतीकांमागील मूळ अर्थ बाजूला पडून शृंगारविषयाला अधिक महत्त्व आले.

शेवटचा ' भक्तिविजयाच्या हस्तलिखितातील चित्रे ' हा निबंध वाचला डेक्कन कॉलेजच्या डॉ. कमल चव्हाण यांनी. उज्जैन येथील ' शिंदे प्राच्यविद्या संशोधन मंडळा'च्या संग्रहात असलेल्या महिपतीच्या 'भक्तिविजया'च्या एका हस्तलिखितातील ५७ चित्रांपैकी काही चित्रे पडद्यावर दाखवून त्यानी असा मुद्दा मांडला की, मराठेशाहीच्या अस्ताबरोबर मराठी चित्रकला नष्ट झाली नाही. १९ व्या शतकातील मराठी चित्रशैलीने १८ व्या शतकातील मराठी चित्रशैलीची काही वैशिष्टये राखली तर काही तिने नवीन धारण केली.

निबंधवाचन संपल्यावर प्रा. खरे यांनी पुण्यातल्या भारत इलेक्ट्रॉनिक्स नावाच्या कारखान्यात जमीन खोदण्याच्या कामाच्या वेळी जमिनीखाली दोन फुटांवर तांब्याच्या भांड्यात मिळालेल्या सतरा रौप्य नाण्यांची माहिती सांगितली.

शेवटी प्रा. खरे यांनी आभारप्रदर्शन केल्यावर वाढदिवसाचा कार्यक्रम समाप्त झाला.

—मा. रा. कंटक

२. भा. इ. सं. मंडळातील पाक्षिक सभा

१. बुधवार, दि. १८-४-८४
वक्ते - श्री. देवदत्त रा. भिडे
विषय - शिवाजीमहाराज यांची आग्र्याहून सुटका.

२. बुधवार , दि. २-५-८४
वक्ते - श्री. पूनावाला
विषय - टिपू सुलतानासंबंधी काही माहिती.

३. बुधवार, दि. ६-६-८४
वक्ते - सर्वश्री वि. म. भिडे, श्रीराम करंदीकर, अनंत राघवेंद्र कुलकर्णी
विषय - रामतीर्थ देवस्थानासंबंधी काही कागदपत्रे.

■ ■ ■

३. मंडळाचा पाऊणशे वर्षांचा वर्धापन – दिन

भारत इतिहास संशोधक मंडळ

१३२१, सदाशिव पेठ, पुणे – ३०

जा. क्र. ६५।८४-८५ दि. १५-५-८४

सप्रेम नमस्कार,

१९८५ च्या जूनमध्ये (आषाढ शुद्ध प्रतिपदा, शके १९०७) आपल्या मंडळाच्या स्थापनेला पंचाहत्तर वर्षे पूर्ण होत आहेत. या निमित्त मंडळाने काही कार्यक्रम घडवावे, काही योजना आखाव्यात, तसेच मंडळासाठी आपण काही करावे असे आपणा सर्वांच्याच मनात असणे स्वाभाविकच आहे. आपणा सर्वांच्या सल्ल्याने व सहकार्याने कारभारी मंडळ काही निश्चित कार्यक्रम आखू शकेल.

यासाठी आपल्याला अशी विनंती आहे की, मंडळाच्या पाऊणशे वर्षाच्या वर्धापनदिनी काय काय करावे याविषयी आपल्या सूचना मंडळाकडे लवकरात लवकर पाठवाव्यात. यात योजनेचे स्वरूप, त्याला लागणारे आर्थिक बळ आणि ते उभे करण्याचा मार्ग यांचा पूर्ण तपशील यावा. हे तर सांगणे नकोच की या सगळ्या योजनांची कार्यवाही आपणा सर्वांच्या सहाय्याने यशस्वी करावयाची आहे. आपले व्यक्तिगत सहकार्य आम्हाला हवेच आहे. तेव्हा या योजनेत आपण नेमका कोणता भार उचलण्यास तयार आहात हेही अवश्य कळवावे.

आपण सर्वांनी मिळून हा जगन्नाथाचा रथ पुढे न्यावयाचा आहे. आपले सहकार्य मिळेल असा विश्वास आहे.

कळावे.

आपले,

म. श्री. माटे
गो. त्र्यं कुलकर्णी
उषा रानडे
(चिटणीस)

■ ■ ■

९०८९

भारत इतिहास संशोधक मंडळाची अलीकडील प्रकाशने

मराठी प्रकाशने

१. ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य, खंड १५ (१९७४), पृ. ११२ — रु. १२–००
२. ब्राह्मणकालीन समाजदर्शन, ले. वि. वि भिडे (१९७४), पृ. ३३ — रु. ४–००
३. ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य, खंड १६ (१९७५), पृ. १११ — रु. १२–००
४. ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध, खंड १८ (१९७६), पृ. १०८ — रु. १२–००
५. ऐतिहासिक फार्सी साहित्य, खंड ६, सं. ग. ह. खरे, सह सं. गो. त्र्यं. कुलकर्णी (१९७६), पृ. ४२३ — रु. ३०–००
६. मराठी इतिहासाची विस्तृत शकावली, सं. ग. ह. खरे (१९७७), पृ. ९८ — रु. १६–००
७. ऐतिहासिक संकीर्ण साहित्य, खंड १७ (१९७८), पृ. ११९ — रु. १६–००
८. ऐतिहासिक संकीर्ण निबंध, खंड १९ (१९७९), पृ. १६८ — रु. २०–००
९. भा. इ. सं. मंडळ–प्रकाशित लेख, साधने इ.–सूची, सं. चिं. ना. परचुरे, मु. श्री. कानडे (१९८१), पृ. ३४७ — रु. ४०–००
१०. शिव-चरित्र-साहित्य, खंड १४ (१९८३), पृ. ९२ — रु. १०–००
११. महाराष्ट्र इतिहास परिषद, पुणे, १९८३ : निबंध (१९८४), पृ. २८० — रु. ३०–००

इंग्रजी प्रकाशने

12. Tal Paintings, by Usha Ranade, Kamal Chavan (1976), pp. 36 — Rs. 50–00
13. Bhagavata Purana, by M. S. Mate, Usha Ranade (1979), pp. 36 — Rs. 50–00
14. Survey of Material in Marathi on the Economic and Social History of India, by V. D. Divekar (1981), pp. 116 — Rs. 25–00

Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala
Pune 411 030

SELECT SERIES

1. Bharata Itihasa Samshodhaka Mandala Quarterly, Vols. 1-63.
2. Shiva-charitra Sahitya, Vols. 1-14.
3. Persian Sources of Indian History, Vols. 1-6.
4. Miscellaneous Sources on Indian History, Vols. 1-12.
5. Miscellaneous Articles on Indian History, Vols. 1-5.
6. Source Material on the History of Pune, Vols. 1-4.
7. Publications of the Shiva-charitra Karyalaya, Vols. 1-8.
8. Fine Art Publications, Vols. 1-2.
9. Series of Single Paintings.

All the above series are presently continuing and are available with the Mandala for sale.